

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 728.8:332.21(497.4)"18"

Prejeto: 26. 9. 2012

Stane Granda

dr. zgodovine, znanstveni svetnik, redni profesor, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: sgranda@zrc-sazu.si

Preprodaja gradov in zemljiških gospostev na Kranjskem v 19. stoletju

IZVLEČEK

Preprodaja gradov in zemljiških gospostev je del trgovine z nepremičninami, kjer igra glavno vlogo kapital, tako v gotovini in vrednostnih papirjih kot v najetih kreditih. Za prodajo je vzrok predvsem zadolženost, za nakup pa zaščita realne vrednosti razpoložljivega kapitala, gospodarska dejavnost v obliki optimizacije kmetijskega obrata, neagrarna dejavnost, družbeni vzpon in raznovrstne špekulacije.

KLJUČNE BESEDE

gradovi, zemljiška gospodstva, Kranjska, 19. stoletje, družbene reforme, fevdalizem, kapitalizem, zadolževanje, špekulacije, razparceliranje, prodajalci in kupci gradov

ABSTRACT

RESALE OF CASTLES AND SEIGNIORIES IN THE 19TH-CENTURY CARNIOLA

Resale of castles and seignories is part of real-estate trade in which the main role is played by capital, be it in cash, securities or loans. The main reason to sell was indebtedness and the main reason to purchase was the desire to protect the real value of available capitals, economic activity in the form of farm optimisation, non-agrarian activity, social elevation and various kinds of speculation.

KEY WORDS

castles, seignories, Carniola, 19th century, social reforms, feudalism, capitalism, borrowing, speculation, land division, sellers and buyers of castles

Lastniki gradov – »Blizje grada, blizje vraga«¹

Gradovi na Slovenskem, z nekaterimi izjemami, niso bili grajeni kot umetnostni spomeniki. Prvenstveno so bili namenjeni bivanju, vendar so lastniki želeli slediti umetnostnim trendom časa. Kljub dejstvu, da so zlasti po drugi svetovni vojni številni v ruševinah, so presenetljivo še vedno prepoznavnejši del naše kolektivne zgodovinske zavesti. Verjetno tudi zato, ker so tako odstopali od bornih kmečkih bivališč. Pri tem je mogoče opaziti precejšnje razlike. Najbolj vpadljivo je dejstvo, da obstajajo velike razlike med vedenjem mestnega prebivalstva,² ki je do gradov večinoma nevtravno ali celo negativno nastrojeno, tudi zaradi zavisti, ki izhaja iz premoženjskih razlik, in ljudi na deželi, ki jih čutijo kot del lastne identitete. Pri odnosu do gradov ni nepomembna ideološka oziroma politična opredelitev posameznikov, pa tudi določene osebne izkušnje prednikov. Ko pa skušamo pri naših ljudeh izmeriti konkretne dimenzije vedenja o gradovih, presenetljivo ugotovimo, da je to sestavljeno iz vrste šablonskih izročil, katerih najpogostejša vsebina je pripoved o skrivnih podzemnih rovih, krutih graščakov, kmečkem trpljenju ob gradnji gradov in nečloveškem odnosu njihovih lastnikov do podložnikov.³ Negativni odnos o obliki in vsebini podložniškega razmerja skušajo raztegniti celo na čas po odpravi fevdalizma. Povezujejo ga kar z obstojem gradov oziroma njihovimi lastniki. Kot da leta 1848 ni bilo. Ljudje praktično ne poznajo pravnih razmer v preteklosti. Prepričani so, da so graščaki lahko vsakega podložnika kaznovali s smrtjo. Številni verjamejo v pravico »ius primae noctis«, katere obstoj ni dokazan, kot trajno pravico graščakov. Hkrati pa je, zlasti za čas po odpravi fevdalizma, izjemno težko priti

do podatkov o nezakonskih otrocih graščakov. Problem je večplasten. Številna kmečka dekleta so v ljubezenskem razmerju s pripadnikom graščakove rodbine naivno videla možnost za družbeni vzpon. Praktično vsa so se zmotila. Moji informatorji so v razumevanju njihovih stisk o tem neradi govorili. Številni »grajski« so svoje žrtve pod pogojem, da se umaknejo iz domačih krajev, izplačali. Zdi se, da je bilo več upanja na boljši izid, če si je kmečki fant našel intimno zvezo z grajsko. Naj opozorimo samo na primer z gradu Tuštanj, ko se je grajska gospodična, ki ni bila plemkinja, zaljubila v vrtnarja in se z njim poročila.⁴ Podobna zgodba je povezana tudi z Draškovcem pri Šentjerneju, kjer sta v zakonskem stanu živela nekdanja otoška kontesa in nekdanji hlapec njenega očeta.

Zveza med plemkinjo in plebejcem je lahko obstajala tudi, če se formalno ni končala z zakonom. O tem govori že Santonino v svojem znamenitem dnevniku. V tem pogledu življenje grajskih sploh ni bilo zavidanja vredno. Poroke v krogu njim enakih niso bile tako preproste. Na videz nenavadno, v resnici pa dokaj kruto je bilo mnenje enega izmed dolenjskih Langerjev, ki je ob prelomu 19. v 20. stoletje v novomeški družbi svoj plemiški položaj menda rad primerjal s ciganskim: oboji se lahko ženijo le znotraj »svojih«.

Sistematičnega znanja o fevdalni dobi v našem prostoru je med Slovenci neverjetno malo. Številni ne vedo, kdaj je bil konec fevdalizma. Moja pokojna teta, rojena leta 1909, je nenehno trdila, kako je hodila na tlako v grad Klevevž. Šele po dolgotrajnem pogovarjanju sem prišel do spoznanja, da je morala delati na graščini, ker je družini mojega starega očeta graščak dovolil v gozdu grabiti listje. Tudi nabiranje dračja je bilo treba odslužiti. Zaradi kraj lesa ter zlasti divjega lova in ribolova so okoliški kmetje pogosto prišli v spore z grajskimi. Njihove zahteve po spoštovanju tuje lastnine so interpretirali zelo samovoljno. Tako je neki dolenjski pisun, sicer nekdanji general JLA, širil govorice o »kontesi« s Hmeljnika, ki je bila znana po svoji živahni ježi konja po posestvu. Kar mimogrede in iz naslade naj bi z bičem pretepala kmete, in to v času pred drugo svetovno vojno. Pogovor s kmeti iz okolice gradu je razkril ne samo lažnost te trditve, ki je služila za opravičevanje požiga gradu, ampak je prinesel povsem nasprotno sliko: »kontesa« je bila znana po izjemni ljudomilosti in materialni pomoči ljudem v stiski. V resnici je nekoga zalotila pri motenju posesti in ga okarala. O kakršnemkoli pretepanju ni bilo ne duha ne sluha. Takšne pripovedi za obdobje druge polovice 19. in 20. stoletje odstopajo od pavšalnih običajno le v primerih, ko so bili informatorji (danes povečini po pripovedovanju potomcev) na gradu zaposleni kot služabniki in so imeli z grajski-

¹ Ljudski pregovor.

² Kolikor mi je uspelo ugotoviti, so med požigalci gradov med drugo svetovno vojno prevladovali meščani. Kmetje so tako početje večinoma obsojali – ne iz simpatij do graščakov, želja po agrarni reformi, ki bi jim dodelila njihovo zemljo, je bila neizmerna, ampak iz nasprotovanja vandalizmu, delanju škode, uničevanju premoženja. Gradove so imeli nekako za svoje, saj so se zavedali, da so jih gradili, predvsem pa vzdrževali njihovi predniki. Značilna je pripoved nekega nekdanjega partizana z Notranjske, sicer zgodovinarja, ki je na vprašanje, zakaj niso požgali Snežnika, odgovoril, da bi jih to pripeljalo v prehud konflikt z okoliškimi kmeti.

³ Pred leti sem dal pri predmetu Kulturna zgodovina Slovencev v okviru enopredmetne slovenistike na Filozofski fakulteti v Ljubljani za obvezno seminarsko nalogo temo Gradovi na Slovenskem v zavesti njihovih okoličanov. Želel sem dobiti poročila o ljudskem izročilu. Rezultati so bili pod pričakovanji. O gradovih in njihovih lastnikih so ljudje vedeli malo ali nič. Izjema so bili samo tisti, katerih sorodniki so bili tam zaposleni. Ostali so ponavljali naučeno v šoli. Najbolj zanimiva je bila pripoved o lastnikih Bistre. Nekateri so gradove na podlagi vedenja iz šole ali širše družbene klime obravnavali izrazito nenaklonjeno in tendenciozno, tisti, ki so imeli tam zaposlene prednike in sorodnike ali pa so bili neposredni sosede graščakov, pa so imeli zanje samo dobre besede.

⁴ *Kronika, Iz zgodovine gradu Tuštanj pri Moravčah*, 57, 2009.

mi neposredno izkušnjo. V številnih primerih so pozitivne. Prav tipično je, kako na eni strani o Galletih z Bistre piše »strokovna« literatura in kaj po drugi strani povedo domačini. Podobno je s tržiskimi Borni in še kom. Zaposleni na gradu so običajno vedeli, ali so bili lastniki »firšti« (grofi) in »baronese«, sicer pa so vse označevali preprosto kot graščake. Za vprašanje o plemiškem poreklu nimajo občutka. Številni prebivalci našega podeželja, tudi sosedje gradov, so vedeli za priimke zadnjih lastnikov, ne pa starejših oziroma predhodnih. Številne izmed njih »mučijo« lastni priimki (Barbo, Auersperger, Moškon, Štrasberger, Gal ...), ki spominjajo na priimke grajskih. Radi bi bili modre krvi ali vsaj daljni sorodniki, pa so bili le njihovi podložniki. Do svojih priimkov so prišli, ker je bila večina sovaščanov podložna drugim zemljiškim gospodom in so po svojem podložniškem razmerju odstopali od večine. Podobno se dogaja različnim Vidmarjem, ki so živeli na cerkveni posesti ali vidmu.

Pri odnosu do gradov oziroma njihovih lastnikov je pri Slovencih mogoče opaziti ogromno primesi nacionalizma in socialne nestrpnosti. Oboje je v veliki meri nastalo zaradi razvpitih primerov iz preteklosti, vzdržuje pa se pod vplivom okolja, zlasti šole, in to že stoletja. Verjetno gre tudi za številne usedline starejše preteklosti in branja zgodovinske literature, zlasti o kmečkih uporih. Do precejšnjega stopnjevanja tega »vedenja« je prišlo po drugi svetovni vojni, ko so bili skoraj vsi lastniki gradov označeni kot kolaboranti okupatorjev. Številni, celo izrazito demokratično usmerjeni sodržavljeni, niso pripravljene sprejeti dejstva, da je zlasti starejše plemstvo tako fašizem kot nacizem, da o komunizmu ne govorimo, odklanjalo. Totalitarizmi preprosto niso bili del njegove stanovske zavesti, ki je kljub svoji zastarelosti in neživljenjskosti pri številnih še obstajala – tudi po prvi svetovni vojni, ko je bilo plemstvo uradno odpravljeno. Nekdanji »graščaki« so za večino tujci, ki so nas hoteli potujčiti ter so nas izkoriščali in vsestransko zatirali. Večina jih lahko dokaže, da so bivali tu dlje kot mi, »pravi Slovenci«. Mnenje, da jih je večina znala slovensko, da so nekateri celo podpirali slovensko kulturo in se označevali za Slovence, je celo med zgodovinarji izpostavljeno zasmehovanju in očitkom revizionizma. Ta, za nekatere nesprejemljiva dejstva bi bilo treba še podrobneje raziskati.

Če za lastnike gradov in njihove rodbine v slovenski javnosti večinoma ni simpatij, pa je odnos do gradov drugačen. Podeželsko prebivalstvo njihovih požigov ni odobraval in popolna laž je, da so se v njihovih plamenih izražala njihova stoletja zatajena in zatrta protifevdalna čustva. To je fantazma slovenskih meščanskih intelektualcev, ki o podeželju in kmetu nimajo pojma. Uničevanja premoženja ljudje večinoma ne sprejemajo. Obsojajo že slabo in neodgovorno gospodarjenje. Tak primer so bili zad-

nji lastniki Otočca, ki si zaradi svoje gospodarske neuspešnosti nikoli niso pridobili ugleda. Požige gradov med zadnjo svetovno vojno so ukazali komunistični funkcionarji meščanskega porekla na podlagi svojih predstav o življenju kmetov in graščakov, ki so jih črpali iz literature. Neposredno po drugi svetovni vojni so številni kmetje, celo aktivni udeleženci partizanskega gibanja, samoiniciativno hoteli med vojno prizadete gradove ohraniti ali vsaj ustaviti njihovo nadaljnje propadanje. Tam, kjer so bile uničene strehe, so jih hoteli nadomestiti z novimi. Marsikje so navozili potreben les. Oblast je take želje in poizkuse nasilno preprečevala. Še več. Prostovoljno pripeljan les za nova ostrejša (Hmeljnik, Turjak, Soteska ...), ki so ga okoliški kmetje pripravili in zbrali, so morali odpeljati. Oblast jih je začela spodbujati, naj grajske stavbe sami rušijo ter gradbeni material uporabijo za obnovo ali modernizacijo domov in hlevov, utrjevanje cest in podobno. Nekoliko bolj zaščiteni so bili hlevi, skednji, kozolci in druge stavbe grajske ekonomije, ki so jih vključili v stavbni fond kmetijskih zadrug. Nekateri gradove, ki bi jih lahko obnovili ali pa so bili celo še v dobrem stanju, kot na primer Lansprež, so oblasti po drugi svetovni vojni minirale. Še leta 1978 sem v gradu Soteska videl drobilec za kamen. Zadrego Slovencev v odnosu do gradov najbolj potrjuje dejstvo, da pogosto celo ne vemo, kaj početi s tistimi, ki so bili obnovljeni. Številni so v njih pripravljene videti zgolj kulturne spomenike in jim je skoraj bogokletna misel, da morajo biti uporabljeni tako, da bodo vzdrževali vsaj sami sebe.

Vzdrževati samega sebe

Ustanovno načelo številnih srednjeveških institucij in ustanov, tako svetnih kot cerkvenih, je bilo, da morajo vzdrževati same sebe. Na subvencije države ali vladarja ni bilo mogoče računati, kvečjemu na njegove službe ali prevzemanje določenih vojaških, gospodarskih, oblastnih in sodnih funkcij, ki so prinašale denar. To velja tudi za gradove, katerih arhitektura običajno odraža njihov temeljni namen in gospodarsko osnovo. Izjeme so zlasti gradovi, katerih lastniki so bili pripadniki visokega plemstva in so jih zgradili zaradi reprezentance ali podobnih, danes bi rekli turističnih namenov. V tem pogledu je tipična Soteska – »slovenski Versailles« – grofov Gallenbergov in knezov Auerspergov. Podobno bi lahko trdili še za Snežnik, Planino in druge Windisch-Graetzove gradove. Seveda pa se tudi pri teh dohodka, ki ga je prinašalo gospodarsko izkoriščanje posesti, ni nihče branil. Turjaški knezi so imeli svojo gospodarsko upravo v Kočevju, Soteska je bil »vikend«.

Grajska stavba sama na sebi je bila v gospodarskem pogledu čista izguba. Ključna je bila gospodarska osnova gospostva, posest – predvsem ta je

bila predmet gospodarskih interesov. Zato so tudi trgovali z njo, ko je grajska stavba propadla. Grad je bil samo njen zunanji simbol, objekt, ki je gospodstvu dajal ime.

Čeprav so nekateri gradovi tesno povezani z nastankom naših mest, od ljubljanskega, goriškega, mariborskega, škofjeloškega, kamniškega in še nekaterih drugih, je njihova tipična pozicija v prostoru ruralna. Bili so, ali naj bi vsaj bili, gospodarska središča zemljiškega gospodstva. Prav v tem pa je skrit eden njihovih temeljnih eksistenčnih problemov. Akumulacija v kmetijstvu nikoli ni bila visoka in dohodki od njega so bili pogosto na meji samopreživetja. Bogastvo v kmetijstvu se pogosto izraža v obsegu površin, količini pridelka in staležu živine ter v tem, ali je letina dobra in ali ni nesreč, kot so bile v preteklosti številne živinske kuge, izjemno redko pa v količini denarja, s katerim lastnik razpolaga. Težava kmetijstva je bila tudi v tem, da je bilo treba prodajati, ko je bila ponudba največja, čemur so se prilagajale cene. Zasluzke od prodaje na večje in velike razdalje so klestili visoki transportni stroški, slabo stanje prometnic in prometnih sredstev, neenotnost prostora zaradi notranjih carin, mitnin, mostnin, brodarin in podobno.

Pri dojemljanju gospodarskih razmer v preteklosti, zlasti gospodarske vloge gradov, moramo imeti vedno pred očmi tudi velike posesti, ki so jih prejeli samostani, od benediktinskih naprej. To je druge graščine omejevalo, zato je bilo kranjsko plemstvo tako aktivno pri razpuščanju samostanov – tako v času reformacije kot jožefinskih reform. Želelo si je namreč njihove zemlje. Za razliko od svetnih gospostev samostani niso bili toliko navezani na lov in jim gozdovi niso pomenili toliko kot obdelovalna zemlja (samostanske skupnosti so bile velike) in vinogradi. Pomen slednjih za Dolenjsko podcenjujemo. Na Dolenjskem so tako imeli najboljšo zemljo cistercijani v Stični in Kostanjevici, tu so bili še pleterski kartuzijani, močno je bil prisoten še nemški križniški red. Svoj svet so imela tudi mesta in trgi. Pravzaprav je bilo na razpolago malo zemlje, zlasti obdelovalne in travnikov. Zaradi oblikovanosti terena so bile razmere nekoliko ugodnejše za vinograde, o čemer nam govorijo številni primeri njihove rabe po gorskem pravu. Zato v strukturi posestev zemljiških gospostev prevladuje gozd. To je sicer čudovita kultura, vendar predvsem v očeh današnjih ljudi. Stoletja, vse do izgradnje modernih prometnic, pa je bil to speči kapital, primeren za ekstenzivno izkoriščanje v oglarstvu, rudarstvu, steklarstvu, paši živine ter nabiranju kresilnih gob⁵ in gozdnih sadežev, izkoriščanje lesa za kurjavo, gradbeništvo in orodja. Njegova donosnost je bila

majhna ali je sploh ni bilo. Številna gospostva niso bila sposobna kriti finančnih potreb svojih lastnikov. Številni gozdovi gospostev so bili zelo obremenjeni s služnostmi. Zato je prihajalo do številnih sporov med kmeti in lastniki. Zgodovina Notranjske je v 18., 19. in 20. stoletju v veliki meri zgodovina sporov med kmeti in graščaki zaradi gozdov.⁶ Za številne zemljiške gospode je bil gozd praviloma predvsem prostor lova, ki jih je edini resnično zanimal. Številni so gozd dojemali le v tej funkciji.

Zgoraj opisani odnos zemljiškega gospoda do gospodarskih funkcij in potencialov zemljiškega gospostva je narekoval njegovo upravljanje s pomočjo upravnikov ali ekonomov. Ti so s pomočjo podrejenih uslužbencev, nekateri med njimi so bili specializirani za določene funkcije,⁷ in hlapcev skrbeli za pridvorno gospodarstvo in bdeli nad podložniki, njihovimi obveznostmi v delu in denarju ... Po koncu fevdalizma se je njihova ekonomska vloga še povečala, tako da so bili številni lastniki gradov povsem odvisni od njih. Znani pravnik Milan Škerlj je eden redkih, ki poroča o tem iz časa na prelomu 19. v 20. stoletje: »Oče (sošolca – op. S. G.) je bil graščinski gospodarski uradnik, opravljal je pa, kakor sem razumel, po večini službo sekvestra, danes bi rekli, prisilnega upravnika. Ni bil edini te vrste, razen njega sem poznal nekaj mlajšega Alzačana Schneiderja, ki se je imel za Francoza, ali je vsaj veljal za takega. Ta dva moža se mi zdi, da sta kar spadala k tedanjemu dolenjskemu graščinskemu gospodarstvu. Saj so bili takrat, v 70., 80., 90. letih časi, ko so dolenjska veleposestva propadala eno za drugim. To se je zgodilo počasi, postopno. Razlogov ni, da bi navajal, saj jih takrat, ko sem opazoval, kako so se selili z enega gradu na drugi, nisem ne vedel, ne razumel. Spominjam se pa, da so ljudje pomembno stikali glave in mežikali, kadar se je raznesel glas, da se je eden ali drugi nastanil tu in tam. Niti ne vem, in ne bi rekel, da ni eden ali drugi bil zakupnik: gospodarski uspeh ali gospodarski simptom je bil tudi zakup, bodisi prostovoljen. Pomenil je, da lastnik ne ume gospodariti. Seveda je to bilo na Dolenjskem v tistih brezkompromisnih časih še posebno hudo, toda nekateri so le umeli.«⁸

V času fevdalizma je bila izjemno pomembna tudi vloga županov, ki so bili podaljšana roka upraviteljev graščin tako v gospodarskem kot upravnem pogledu. To zlasti velja za gospostva, ki jim je oblast delegirala določene funkcije.

Razmerje med odmerjeno in neodmerjeno tlako, kar v resnici pomeni med vnaprej določenim konkretnim delom (oranje, mlačev, košnja ...) in onim,

⁵ Te naj bi bile eden izmed virov ekonomskega vzpona knezov Auerspergov. Nabrane in posušene naj bi prodajali na Dunaj.

⁶ Kacičnik-Gabrič, *Kmečki dolgovi*.

⁷ Konkretnije za starejša obdobja glej Bizjak, *Ratio facta est*.

⁸ Škerlj, *Spomini in vojni dnevniki*, str. 75 ss.

ki je bilo določeno, ko se je podložnik javil na tlako, delno kaže na problematično vodenje gospodarstva zemljiških gospostev. Očitno nekateri niso vedeli, kaj naj bi delali podložniki, ki so se javili na tlako. Prostora za samovoljo je bilo ogromno. Uslužbenci gospostev, če niso imeli naturalnega plačila v posebej določenem delu posesti, so se tekoče vzdrževali iz finančnih in naturalnih dohodkov gospostva. Njegovemu lastniku so vodilni »ekonomi« v določenih časovnih obdobjih ali letno oddajali rento po opravljenem obračunu. Zemljiški gospod je bil s tem avtomatično drugi v vrsti, da vprašanja nadzora ali zlorab, ki so morale biti nekaj običajnega, niti ne načenjamo. Tako imenovani upravniki ali ekonomii, o njih pravzaprav najmanj vemo in so zgodovinsko večinoma anonimni, so bili stalnica zemljiških gospostev. Poleg določene izobrazbe so imeli za svoje delo na razpolago določena navodila, ki so bila vsebina pogodbenega odnosa, in strokovne priročnike.⁹ Ta služba je morala biti precej donosna. Karel Vasič, na primer, upravitelj gospostva Turjak, je leta 1834 za 24.000 gld kupil Škerljevo.¹⁰ Anton Ferdinand Trenz, upravitelj gospostva Kozje, je leta 1792 kupil Draškovec za 17.600 gld,¹¹ njegovi potomci pa po prvi svetovni vojni celo Šrajbarski turn. Vloga ekonomov je bila za marsikaterega lastnika usodna. Njihov pomen je izjemno narasel, ko so se zemljiška gospostva spremenila v veleposest. Če njen lastnik upravitelja ni nadziral, ampak se je popolnoma prepustil njegovi »ekonomiji«, je bil lahko tudi ob posest. To ni očitaneje kriminala, ampak slabega gospodarstva lastnika gospostva. Kar nekaj ekonomov se je povzpelo med lastnike »svojih« nekdanjih gospostev. V našem prostoru je najbolj znan primer Antona Rudeža (1757–1829). Z grofi Cobenzli se je poznal še z rodne Kobjeglave na Krasu, na katerem so ti imeli nekaj gospostev. Kot uradnika so ga zaposlili na ribniškem gospostvu. Leta 1793 je bil že njihov najemnik. V naslednjih letih je kupil gilto Štanga, dvora v Mengšu in Dragomlju, Vič in Loko pri Mengšu, leta 1810 pa še njihovo gospostvo Ribnica z inkorporiranim gospostvom Breg. Leta 1821 je kupil tudi Gracarjev turn,¹² kjer je njegov vnuk pogosto gostil Janeza Trdino.

Ključno vprašanje samovzdrževanja zemljiških gospostev in s tem tudi gradu je njihova rentabilnost. Ta je izhajala iz velikosti in lege posesti, predvsem iz razmerja med dominikalno in rustikalno, deleža njiv, travnikov in vinogradov ter primernih pašnih površin, kamor spadajo tudi gozdovi. Finančno so bili pomembni predvsem tržni viški žit, vina in živine. Dominikalna posest, ki naj bi jo

praviloma izkoriščali v lastni režiji, naj bi bila steber gospodarske moči gospostva. Številna gospostva so že zelo zgodaj odkrila nerentabilnost tlake. Cistercijani so jo načelno odklanjali. Vsekakor so bile podložniške dajatve kljub nestandardni kvaliteti in težavam pri njihovi izterjavi gospodarsko izjemno pomembne. Po njihovi odpravi so se razmere zelo zaostrele. Poslovna uspešnost zemljiškega gospostva, sedaj veleposestva, je bila odvisna od kar največjega števila medsebojno neodvisnih finančnih virov. Ti so lahko bili vojaška ali finančno-upravna dejavnost v državnih in deželnih službah, oddajanje stavb v najem, sodstvo, izkoriščanje naravnih danosti, kot so kamnolomi, peskokopi, glinokopi, termalni vrelci, brodarine, mostnine ... Kljub vsemu pa je bilo zadolževanje, pa naj bo v obliki čistega najemanja kredita, izdaje zadolžnic, zastavljanja dela posesti ali v drugih oblikah, temeljna značilnost in vsebina gospodarstva zemljiškega gospostva in kasneje iz njega izhajajočega veleposestva. Vzrok za to je bila rentniška mentaliteta večine lastnikov.

Vprašanje lastništva gradov v gospodarskem pogledu ni nekaj, kar bi zgodovinarje posebej vznemirjalo. Pa vendar to vprašanje ni preprosto. Določene posebnosti se pojavijo v okoljih, kjer so lastniki skozi vso zgodovino predstavljeni kot socialni in nacionalni sovražniki in ko to soočimo z dejstvom, da med njimi najdemo tudi številne rojake. To niso zgolj tisti, ki so bili povzdignjeni v plemiški stan,¹³ temveč predvsem navadni, preprosti ljudje, ki pa so morali biti finančno uspešni. Slabe finančne razmere in pogosta, celo klasična nesolventnost, ki je zahtevala nenehno zadolževanje, je bila skozi skoraj vso zgodovino pravzaprav najbolj razširjena skupna lastnost graščakov na naših tleh ne glede na njihovo plemiško ali neplemiško poreklo. Dobri gospodarji, ki so bili prej izjema kot pravilo, so morali biti zelo skrbni in skromni.¹⁴ Pri tem skoraj ni razlike med lastniki velikih ali malih gospostev.¹⁵

Naj omenimo, da je tu obravnavani čas med naše lastnike gradov in njihove podložnike prinesel velike spremembe. To so spremembe davčnega in splošnega položaja zemljiških gospostev, ki so jih povzročile terezijanske in zlasti jožefinske reforme; to so vojne s Francozi in čas Ilirskih provinc, ki je prinesel velik pretres, menjal plast bogatašev in ustvaril nove; to je zemljiška odveza; to je trenutek dograditve železniške proge Dunaj–Trst in drugega

¹³ Gl. npr. Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, 1. in 2.

¹⁴ Znana je pripoved o večdnevem lovu v snežniških gozdovih, na katerem je skupaj s kmeti sodeloval tudi knez Schönburg-Waldenburg. Ko so se v lovski koči zvečer odpravljali spat, so kmetje opazili, da ima knez zakrpane spodnje dolge hlače. Svojega presenečenja niso mogli skriti. Pojasnil jim je, da je grdo biti umazan, ne pa zašit, da nikjer ne piše, da knez ne sme nositi zakrpanega perila.

¹⁵ Golec, *Iz življenja*, str. 184.

⁹ Konkretno vesti o njih smo zasledili ob popisu škode kmečkega napada na izansko graščino leta 1848 (prim. Granda, »Udriga ga«).

¹⁰ Smole, *Graščine*, str. 487.

¹¹ Prav tam, str. 139.

¹² Uršič, Kozler Anton, *SBL III*, str. 155.

Grad Šrajbarski turn v Leskovcu pri Krškem v času, ko je bil v lasti Antona Aleksandra Auersperga (Anastasiusa Grüna) (fototeka NUK).

železniškega omrežja – zunanjšega znaka dokončne zmage industrijske revolucije in kapitalizma; to je borzni zlom leta 1873 in nenazadnje konec Avstro-Ogrske. V vladarski hiši so videli pripadniki nekdanjega plemstva svojo zaščitnico in pokroviteljico, kar je ustrezalo resnici.

Posebej moramo opozoriti na slovenski narodni preporod, ki je zelo vplival na odnos med plemstvom oziroma lastniki zemljiških gospostev in slovenskim narodnim gibanjem. V 18. stoletju so ga zemljiški gospodje v veliki meri podpirali, in sicer iz splošnih kulturnih nazorov in deželne zavesti, ki je predpostavljala pozitiven odnos do slovenskega jezika. Ko pa se je slovensko narodno gibanje začelo radikalizirati in postajati izrazito vseslovensko, zlasti je pričelo zagovarjati kulturni razvoj na podlagi slovenskega jezika, brez izrazite naslonitve na nemško kulturo, in v povezovanju s Hrvati v okviru ilirizma ali celo jugoslovanstva (temu se je najostreje uprl grof Anton Auersperg – Anastazij Grün), so se razmerja začela lomiti oziroma na novo vzpostavljati. K temu je nemalo prispevalo tudi slovensko nacionalno gibanje leta 1848, ko so vsaj od kranjskega plemstva pričakovali, da se bo, podobno kot češko in hrvaško, postavilo v vrste in na čelo narodnjaštva. To se ni zgodilo. Prišlo je do preloma in odtujitve.

Tako so plemiči kot veleposestniki v veliki meri postali tujec v lastni deželi. Zaradi razvoja kapitalizma, nastajanja delavskega razreda in političnih strank ter slovenskega nacionalizma se je ta proces tudi socialno zaostroval.

Za boljše razumevanje gospodarske zapletenosti zemljiških gospostev oziroma veleposestev si velja ogledati primer Šrajbarskega turna pri Krškem. Ne, ker je tipičen, ampak zato, ker je najbolj raziskan.¹⁶

Nekdanji celjski fevd je od barona Moscona leta 1653 kupil Volf Engelbert grof Auersperg, ki pa ga je moral že čez mesec prepustiti grofu Petru Zrinskemu.¹⁷ Zakaj je prišlo do tako hitre menjave, ni jasno. Lahko sta tekmovala ali pa si je Auersperg kratkoročno sposodil denar in ga ni mogel vrniti. Za poltretje stoletje je prišel v roke iste rodbine leta 1658, ko ga je za 64.000 gld kupil Volfov brat Herbard grof Auersperg, ki je bil general v Karlovcu. Ta podatek je izjemno pomemben, ker nam poleg ostalih primerov, najbolj znan je Ivan Lenkovič, kaže, kako donosna je bila visoka vojaška služba ter kako pomembna je bila Vojna krajina za bogatenje in nakupe zlasti dolenskih gradov. Vsota

¹⁶ Smole, *Graščina Šrajbarski turn*.

¹⁷ Preinfalk, *Auerspergi*, str. 189.

kupnine je sumljivo nizka – morda je kupec prevzel tudi dolgove prejšnjega lastnika grofa Petra Zrinskega. Iz podatkov, ki jih navaja Miha Preinfalk, je razvidno, da so bili generalovi dohodki bolj nekakšna garancija za nakup, ne pa znak dobrega finančnega položaja kupca. V naslednjih letih, umrl je leta 1669, je kupil še gospostvo Smlednik, Križ in Kamnik, za kar si je sposodil 30.000 gld pri zagrebškem kapitlju in 23.000 gld pri uradu glavnega prejemnika v Ljubljani. Ker dolgovi ni poravnal, sta prišla Smlednik in Križ pod deželno upravo, vdova pa si je morala pri glavnem prejemniku Pernburgu sposoditi še 40.000 gld. Najela je še nekaj manjših kreditov. Še vedno je imela finančne težave, zato je Pernburgu zastavila Križ, njeni potomci pa so ga morali leta 1689 prodati njegovi vdovi.¹⁸ Kljub temu velja Herbardova žena Ana Elizabeta baronica Moscon za poslovno uspešno, saj je morala poleg močve posesti reševati še gospostvi Samobor in Rasinja pri Koprivnici, ki ju je prinesla v zakon.¹⁹ Grad Šrajbarski turn je ostal v lasti grofovske veje Auerspergov do leta 1903, ko sta ga za 520.000 kron kupila posestnika Karel Kotnik z Verda in Jožef Lenarčič z Vrhniče.²⁰

Posest se je v času lastništva Auerspergov malo spreminjala. Znano je, da jo je grof Aleksander, sicer oče Antona Aleksandra – Anastazija Grūna, ki jo je prevzel leta 1798, zelo obremenil z dolgovi. Na to so poleg slabega gospodarstva lahko vplivale tudi jožefinske reforme in zlasti francoske vojne. Ko jo je sin leta 1831 prevzel, jo je finančno saniral tako, da je kmete skoraj potisnil v upor. Domnevamo, da je zelo dosledno izterjeval zaostanke pri podložnih kmetih, ki so bili njihova dokaj običajna praksa. Trdina ga prav zaradi tega pogosto imenuje kmetožer. Ob zemljiški odvezi so ugotovili, da je gospostvo imelo 47 celih kmetij, 27 tričetrtinskih, 406 polovičnih, 42 tretjinskih, 104 četrtinskih, 14 šestinskih, 2 osminski, 4 triosminske, 1492 pa jih je bilo manjših od osminske – skupaj približno 2.000 podložnikov. Nadzor nad izpolnjevanjem njihovih obveznosti je zahteval določen upravni aparat. Vrednost zemljiškoodveznega kapitala je bila okoli 204.000 gld.²¹ To je bila po tarifah ugotavljanja vrednosti kmečkih obveznosti vrednost približno 137.000 telet ali 90.000 mernikov žita.²² Če vsoto zemljiškoodveznega kapitala, zemljiški gospodje so ga dobili skoraj 140.000 gld, primerjamo s kupnino Kotnika in Lenarčiča v višini 260.000 gld – valutna nihanja med letoma 1850 in 1903 niso bila dramatična –, dobimo zanimivo razmerje med siceršnjo

vrednostjo nepremičnin zemljiškega gospostva in vrednostjo podložniških obveznosti. V konkretnem primeru je glede na izjemno nizko tarifo pri preračunavanju podložniških obveznosti v denar to razmerje približno 1 : 1.

V začetku 19. stoletja je imelo gospostvo 3.431 ha in 9 a posesti. Od tega je bilo 451 ha in 56 a njiv, 30 ha in 13 a vinogradov, 154 ha in 43 a travnikov, 643 ha in 82 a pašnikov ter 2.151 ha in 15 a gozdov.²³ Kot vidimo, gre zaradi njivskih površin za izjemno gospostvo, k čemur nemalo prispeva tudi njegova dokaj ravninska lega. To velja tudi za gozdove, zlasti tiste, ki so bili del Krakovskega gozda. Velik del posesti je ležal v bližini gradu, tako kar skoraj 380 ha njiv.

Poleg gospodarskih poslopij, sadovnjaka in ribnika je grad imel še 6 mlinov, med katerimi so bili tudi ladijski mlin pri Vidmu,²⁴ brod na Savi med Brestanico in Krškimi ter brod na Krki pri vasi Brod, termalne toplice v Bušehi vasi, sedem kamnolomov, apnenica nad Krškimi pri znamenitem »Jungfernsprungu« in opekarna v Globelu. Ti obrtni obrati niso bili v prvi vrsti namenjeni lastnim potrebam, ampak naj bi gospostvu oziroma veleposesti prinašali denar za tekoče stroške. Med njimi so bili tudi stroški najemanja delovne sile. Pomagali so si s plačevanjem v naravi. Za dva voza stelje in tri klaftre drv je bilo treba delati 12 dni. Enaka količina drv je bila enakovredna trem mernikom ovsina in šestim piščancem ali pa dvema vedroma (112 l) vina.²⁵ Očitno je po ukinitvi fevdalnih obveznosti nekaterih, nekdanjih običajnih dobrin v graščini primanjkovalo. Prehod na mezdno delo oziroma dni-narstvo ni bil preprost. Problem je ostajala gotovina. To kažejo tudi podatki o oddaji mlinov v najem. Zakupnino so poravnali v žitu ali spitanu svinji, katera teža je bila določena na okoli 200 funtov ali 112 kg. Sredi 19. stoletja, iz tega časa so tudi zgornji podatki, so Auerspergi za triletni zakup broda na Krki dobili okoli 120 gld, polletni zakup toplic v Bušehi vasi pa je stal okoli 70 gld.²⁶ Kljub vsem poizkusom, da bi gospodarjenje izboljšali, niso bili uspešni in graščina je šla v špekulativno prodajo. Kupca sta bila slovenska trgovca, ki sta hotela z nakupom zaslužiti. 31. marca 1910 je bila za 850.000 kron prodana Hrvatsko-slavonski banki za parceliranje in kolonizacijo. Glede na to, da je bila leta 1903 kupljena za 520.000 kron, da sta navedeni ceni enakovredni ter da je v prvo vključen tudi dolg, gre ob zaslužku 330.000 kron zelo verjetno za kriminal.

¹⁸ Prav tam, str. 192.

¹⁹ Prav tam, str. 193.

²⁰ Smole, *Graščina Šrajbarski turn*, str. 5. Letnica prodaje, 1913, je napačna. Gl. Smole, *Graščine*, str. 491.

²¹ Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 78–79.

²² Preračunano po Krošlovih podatkih, ki jih navaja v knjigi *Zemljiška odveza* na straneh 106–107.

²³ Smole, *Graščina Šrajbarski turn*, str. 6–7.

²⁴ Na štajerski strani Save, danes del Krškega.

²⁵ Smole, *Graščina Šrajbarski turn*, str. 15–16.

²⁶ Prav tam, str. 17.

Gradovi kot predmet trgovanja

Kot osnovo za našo raziskavo smo vzeli izjemno delo naše izjemne pokojne kolegice Majde Smole *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Podatkovno je izjemno bogato. Kljub nekaterim napakam in pomanjkljivostim, ki se jim nobeno človeško delo ne more izogniti, je za tovrstno raziskavo nadvse uporabno, še zlasti ker ne gre za preobsežen teritorij. Zajema čas do druge svetovne vojne in temelji na virih, pretežno na deželni deski. Zavedamo se, da spoznanja za Kranjsko morda niso univerzalna, saj ima vsaka dežela svoje posebnosti. Gotovo so bile na primer v Spodnji Avstriji razmere popolnoma drugačne. Pri tem imamo v mislih v prvi vrsti gospodarske razmere, od prometnih povezav in atraktivnih leg gradov do naravnih bogastev.

Pri vprašanju menjave lastništva gradov, ki ga tu obravnavamo, gre pravzaprav za vprašanje trgovanja z nepremičninami. Za trgovino sta vedno potrebna vsaj dva, prodajalec in kupec. Kapital in njegova narava pravzaprav nista ključna. Najprej se moramo zavedati, da je bila osnova gradov oziroma, bolje, zemljiških gospostev načeloma gospodarska. S tem seveda ne zanikamo njihovih drugih elementov.

Vzrokov za prodajo gradov in zemljiških gospostev je nedvomno veliko. Lahko so povsem banalni, kot na primer želja po spremembi kraja bivanja, raznovrstne osebne stiske – od boleznih (zaradi porok med sorodniki niso bile redke duševne)²⁷ do nerazumevanja v zakonu –, dediščine ter odpravnine bratov in sestra gospodarjev, pa tudi gospodarske ambicije po krepitvi, izboljšanju in napredku, kar naj bi bilo posledica dodatnih nakupov gospostev. Lahko so odraz širših gospodarskih, političnih, socialnih in celo nacionalnih razmer. Vsekakor so na prodajo vplivali tudi dogodki, povezani z izgradnjo in službami v Vojni krajini, reformacijo, francoskimi vojnami in koncem fevdalizma. Zaradi Francozov je grof Lamberg leta 1809 prodal gospostvo Kamen z Drnčo in Zagorico.²⁸ Ni bil edini, ki je zaradi njih zapustil deželo. Bolj kot razmah blagovno-denarnega gospodarstva je na trgovanje vplival razvoj kapitalizma, ki zemljiškemu gospostvu ni bil naklonjen – zlasti potem, ko so ta postala veleposestva. Žnano geslo dela rodbine knezov Windisch-Graetz, »Kein Windisch-Graetz macht Profit!«, govori o dvojem, o neprilagodljivosti in nesposobnosti dela plemstva prilagoditi se novim razmeram. Tisto, kar najbolj odstopa od običajnih predstav o graščakih, pa so zadolžitve in posledice hazardiranja ali nesposobnosti, neresnosti ali neodgovornosti. Za take značajske poteze ni bilo zdravila, pa naj gre za pripadnike malih ali večjih gospostev, najnižjih ali najvišjih plemiških družin. Navedimo enega od prime-

rov: Franc, mlajši brat kneza Karla Auersperga, je bil »veseljak in strasten kvartopirec, kar ga je vodilo v številne težave. Leta 1895 je na Kranjskem kupil Radeče in Svibno, a so mu zaradi dolgov obe posesti že naslednjega leta zaplenili in prodali. Brat Karel mu je bil pripravljen pomagati in mu je poplačal del dolgov. Pred upniki se je Franc umaknil v Združene države ...« Tam je po študiju medicine postal zdravnik in se bajno poročil, toda iz vsega ni bilo nič. V času prve svetovne vojne se je vrnil v Evropo in leta 1918 umrl.²⁹ Ervin grof Auersperg je v eni noči pognal na boben Šrajbarski turn. Hazarderji so bili tudi med Codelliji, Barbi, Schweigerji ...

Zemljiški gospodje so si proti propadanju svoje posesti skušali pomagati z ustanovitvijo fidejkomisa, to je razglasitvijo dela ali cele posesti za dedno nedeljivo in neobremenljivo posest. Za tovrstno razglasitev je bilo potrebno soglasje vladarja. Kot tako so lahko razglasili tudi določeno denarno vsoto, pri kateri so bile na razpolago le obresti, ne pa glavnica. Denarni fidejkomisi so bile tudi različne ustanove, tudi mašne. Če si je s fidejkomisom vsakdo želel zavarovati posest, pa je ta pomenil oviro za dediče in skrb za nosilca fidejkomisa, običajno prvorojenca, ki je moral skrbeti za sorodnike. Na Kranjskem je najbolj znan fidejkomis grofov Auerspergov in izanskih grofov Engelshausov, ki je bil ustanovljen leta 1671.³⁰ Tudi posest knezov Porcia je bila fidejkomis. Obstajala sta tudi fidejkomisa grofov Lambergov in baronov Rossettijev,³¹ Thurnov in morda še kateri – sistematičnega pregleda o njih nimamo. Zoisi so imeli denarni fidejkomis. Fidejkomisi, ki so jih zagovorniki liberalne ekonomije zelo sovražili, so bili na našem ozemlju odpravljeni po prvi svetovni vojni.

Zaradi velikih političnih, gospodarskih in socialnih sprememb, ki jih je bil naš prostor deležen od jožefinskih reform dalje, se bomo pri naših analizah omejili predvsem na drugo polovico 18., 19. in prva desetletja 20. stoletja. V tem času se na tem področju najostreje soočata propadajoči fevdalizem in nastajajoči kapitalizem. Ključna mejna letnica je leto 1848, ko se zemljiška gospostva formalno spremenijo v veleposest.

Načini prodaje

Pri pregledovanju podatkov o trgovanju z gradovi oziroma gospostvi nam ni uspelo izračunati temeljnega kriterija določanja cene. Velik problem je namreč v tem, da ne vemo, ali so v nam znani prodajni ceni vključeni tudi intabulirani in druge oblike dolgov ali ne. Prav tako niso znane kreditne linije nakupov, kajti skoraj nikoli se ni zgodilo, da bi

²⁷ Preinfalk, *Auerspergi*, str. 129–130.

²⁸ Smole, *Graščine*, str. 210.

²⁹ Prav tam, str. 270–271.

³⁰ Preinfalk, *Groffe Engelshausi*, str. 144 ss.

³¹ Prav tam, str. 151.

Sprednja stran loterijske srečke iz leta 1833, ki je kot glavno nagrado prinesla gospostvi Snežnik in Lož (Kačičnik Gabrič, Kmečki dolgovi, str. 106).

kupec poravnal kupnino ob nakupu. Velikokrat tega ni zmogel – za nekatere nakupe lahko trdimo, da so bili lahkomišelní, tako da je šlo gospodstvo v stečaj. Dražbe so bile dokaj pogoste tudi v času trdega fevdalizma.

Eden najbolj ilustrativnih primerov prodaje je Snežnik.³² To je bilo mogočno, od srede 17. stoletja, dokončno od leta 1718, ko so postali lastniki znameniti grofje Lichtenbergi, združeno gospodstvo Lož-Snežnik, ki je imelo približno 110 podložnih kmetij. Izjemno obsežna je bila njegova gozdna posest, ki pa je imela to napako, da je bila skoraj vsa obremenjena s servituti. Ignac Ksaver Lichtenberg, ki se je leta 1747 poročil z vnukinjo svojega strica, je imel 17 otrok, njegov sin in naslednik Alojz, ki je umrl leta 1801, pa 12. Bil je kresijski adjunkt, državni uradnik, kar posredno kaže na finančno stanje lastnika in donosnost posesti. Do polnoletnosti je umrlo 5 otrok, kar je razmeroma malo, zato je 7 dedičev slabilo enotno gospodarjenje.³³ Leta 1820 so dediči zaradi denarne stiske oziroma slabega stanja gospodstva lastniku Čabra prodali posest Babno polje in Novo Babno polje. Prodaja ni dolgoročno ničesar

rešila in leta 1847 so dediči gospodstvo prodali spodnjeavstrijskemu merkantilnemu in meničnemu svetniku Karisu in njegovi ženi (!) za 400.000 gld. V kupno pogodbo so šteli tudi leta 1619 prodani pašnik v Istri, ki so ga lastniki leta 1843 odkupili nazaj. Očitno je bil več kot 300 let v zastavi, kar kaže na izjemen zgodovinski spomin. Karis in žena sta prevzela za 50.000 gld na gospodstvo vknjiženih dolgov. Ob podpisu pogodbe sta plačala 30.000 gld, od tega le 10.000 v gotovini, 20.000 pa v obveznicah. 70.000 gld sta obljubila plačati v obveznicah, ki bodo izplačljive 12. aprila 1848, 15. istega meseca pa bosta plačala še 100.000 gld v gotovini. To zneske skupaj 250.000, ostalih 100.000 gld pa naj bi kot dolg kupcev vknjižili na gospodstvo. Kot vidimo, sta imela kupca ob nakupu le 2,5 odstotka potrebne gotovine. Bremena nakupa nista zmogla, prišlo je do stečaja in posestvo je bilo prek dražbe, obstajajo tudi vesti o loteriji, preneseno na kneze Schönburg-Waldenburg, ki so zanj plačali 800.000 gld. V zvezi z loterijo (verjetno je prek srečke kupec gospodstvo preprodal naprej) naj omenimo tudi starejši znan primer tovrstnega nakupa. Francoski emigrant L. Jombart je leta 1825 prek loterijske srečke prišel do Klevezha in Zbur pri Šmarjeti.

Ob prodajah je lahko prišlo tudi do zelo zapletenih valutnih operacij, zlasti zaradi devalvacij, povezanih s francoskimi vojnami. Andrej Jerman je

³² Smole, *Graščine*, str. 449–451.

³³ Dedovanje oziroma število dedičev je bil velik problem. Jernej baron Valvasor, ki je leta 1635 prevzel Stari grad pri Novem mestu, je moral zadovoljiti 62 dedičev (prav tam, str. 461).

leta 1810 podpisal kupno pogodbo za že omenjeni Kamen z Drnčo in Žagorico, ker lastnik ni hotel živeti pod Francozi. Kupnina je znašala 80.000 gld konvencionalne menjave. Polovico je moral plačati v bankovcih po tečaju 300, torej ne 40.000, ampak 120.000, drugi del pa v kovancih – vse v štirih obrokih. Prepis se je izvršil po vplačilu prve četrtine, na vknjiženi dolg so bile 5-odstotne letne obresti.³⁴ Baron Avguštin Zois, lastnik Grma, Zaboršta in Grabna v okolici Novega mesta na desnem bregu Krke in Dilancijevega imenja, je moral leta 1810 svojo zadolženo posest prodati oskrbniku Karlu Smoli, ki je bil njegov glavni upnik. Zanimiv je podatek, da naj bi dal baron Zois Zaboršt že prej podreti. Ne zato, ker je bil v slabem stanju, ampak zato, ker so bile tam prostozidarske lože.³⁵ Ker se s kupcem nista dogovorila o vrsti denarja, je ta kupnino plačal z malovrednim avstrijskim papirnati denarjem. Zois je bil tako dodatno na zgubi. Prodajalec je sicer tožil, a pri tem ni bil uspešen, ker prodajna pogodba ni imela klavzule o vrsti gotovine ob nakupu.³⁶ Pametnejši je bil Valentin Irbar, upravitelj (!) grofije Turjak, ki je leta 1808 kupil Fuchsov dvorec v Črnomlju za 35.000 gld. O vrsti denarja nimamo podatkov. Leta 1821 ga je prodal Jerneju Škodlarju za 21.000 gld. Plačati je moral v »dvajseticah, in to po tri dvajsetice za en goldinar ali šestdeset dvajsetic za eno srebrno marko, ali pa v konvencionalnih tolarjih po dva goldinarja, to je deset tolarjev za eno fino srebrno marko«; popolnoma izključen je bil papirnati denar. Kot ključarino³⁷ je moral Škodlar položiti 40 zlatnikov.³⁸ Zanimiva je nadaljnja usoda gradu. Ker se je Irbar očitno zadolžil oziroma ni plačal vse kupnine, je leta 1827 prišlo do dražbe. Na tretji, ko je bila izklicna cena 17.781 gld, dražitelja sta bila prejšnji prodajalec in upnica Frančiška Šebenik, je dvorec kupila slednja. Nato je prešel na njene potomce iz prvega zakona, ki so se pisali Fuchs in med katerimi je bil Karel, poštni mojster v Metliki. Leta 1864 je bil dvorec prodan za 12.000 gld, leta 1884 zopet za 26.200 gld. Leta 1888 ga je zaradi neporavnanih dolgov Ignaca Javornika kupil znani ljubljanski trgovec Franc Krisper za 12.000 gld in ga naslednje leto prodal črnomaljskemu trgovcu Bajuku za 14.000 gld. Ker ta finančni prokuraturi ni mogel poravnati dolga v višini 276 gld, kar znaša 2 odstotka kupnine, ga je na dražbi leta 1894 za 15.200 gld kupila Dolenjska posojilnica v Metliki.³⁹ Domnevamo, da je bilo to blizu realne cene. Kaj je Ja-

vornik mislil z visoko kupnino, ne znamo pojasniti. Janez Pavič pl. Pfaenthal je moral približno v istem času 55.000 gld kupnine za Radelco tudi plačati z dvajsetkrajcarskimi kovanci.⁴⁰

Valutne težave so trajale razmeroma dolgo. Belnek pri Moravčah je leta 1837 od Antona Varge de Szigetha kupila Julija Vernier za 30.000 gld kovanec konvencionalne veljave. Plačati je morala v kovancih po 20 krajcarjev, ki so imeli isto razmerje kot pri Irbarju. Ključarine je bilo 50 zlatnikov.⁴¹ Na nekoliko nenavaden način je nakup Viderčanovega gradu plačeval baron Avguštin Zois. To je bila majhna posest na Glincah na ljubljanskem Viču. Leta 1797 ga je kupil na dražbi za 6.969 gld. Kupnino naj bi plačal iz denarnega fidejkomisa, kar pa kratkoročno ni bilo izvedljivo, zato je s prejšnjimi lastniki sklenil pogodbo o zakupu, z zakupnino pa naj bi poravnal kupnino.⁴² Nekateri so zaradi lažje prodaje razdružili večja gospostva ter prodajali tudi pristave in podobno, zlasti proti koncu obravnavanega obdobja pa se je širila praksa njihovega združevanja v enoten tržni objekt.

Kupci

Tudi prek analize kupcev, za številne nimamo podatkov o njihovem poklicu, ni mogoče ugotoviti enotne oznake vzrokov nakupov. Vzroki so nedvomno različni, od najbolj banalnih do gospodarskih, pa naj gre za širitev oziroma krepitev posesti ali investicije v smislu zavarovanja gotovine. Ta motiv je bil vzrok nakupa Smuka v Beli krajini. Grad, ki ga danes ni več, je imel v začetku 19. stoletja 90 in 7/12 kmetije. Njegova gospodarska osnova je bilo verjetno vinogradništvo. Leta 1846 ga je od dedičev Lichtenbergov za 75.225 gld kupil Martin Kuralt. Denar mu je zapustil stric, ki je umrl na Dunaju. Novi graščak ni imel sreče, saj ni dojel bližnjih velikih sprememb. Poleti 1848 je doživel klasičen kmečki upor, zadnjega v tem delu Slovenije. Ker kmetje niso bili več pripravljeni izpolnjevati fevdalnih obveznosti, torej niso spoštovali zasebne lastnine in pravnega reda, jih je označeval za komuniste, kar je eden najstarejših primerov te oznake na našem ozemlju. Kuraltove dediče sta v letih 1888–1890 izplačala trgovec Karel Kavšek iz Ljubljane ter višji davčni inšpektor in revizor Avstrijsko-ogrske banke na Dunaju Franc Kavšek. Posest sta leta 1899 prodala Tomažu Radlu za 39.500 gld, kasneje pa je bila izbrisana iz deželne deske. Nizke kupnine ne znamo pojasniti, saj ne vemo, kaj vse je nanjo vplivalo – zelo verjetno razprodaja delov posesti, veliko pa je moralo biti tudi vinogradov in odprav-

³⁴ Prav tam, str. 210.

³⁵ Prav tam, str. 548.

³⁶ Prav tam, str. 175. Detajle je raziskal Janko Jarc, ki mi je to osebno pripovedoval.

³⁷ Domnevam, da gre za nekakšne obresti ob izvršenem plačilu.

³⁸ Smole, *Graščine*, str. 127–128.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Prav tam, str. 403–405.

⁴¹ Prav tam, str. 79.

⁴² Prav tam, str. 523–524.

ljenih fevdalnih obveznosti.⁴³ Nekateri kupci zemljiških gospostev so si z njihovim nakupom in takojšnjo oddajo v najem hoteli zagotoviti le rento v smislu današnje pokojnine. Opravljeni so bili nekateri nakupi, kjer je bil eden prodajnih pogojev, da bo kupec letno dajal prodajalcu določeno vsoto denarja.

Nekateri so videli v nakupu gradu tudi možnost družbenega vzpona, čeprav s tem niso postali plemiči. Pomembno je vedeti, da s poroko s plemkinjo ni bilo mogoče pridobiti njenega naziva. Znanih pa je kar nekaj primerov, da je bil nakup gradu dobra investicija očeta, ki je hotel hčer poročiti v plemiške kroge. Vnukinja trgovca Jožefa Seuniga iz Ljubljane se je s pomočjo nakupa Bokalc poročila v baronsko družino Müller-Dithenhof.⁴⁴ Znameniti ljubljanski advokat dr. Janez Burger je z nakupom Volčjega potoka in Grobelj leta 1803 spraval v plemiški stan dve hčeri.⁴⁵

Posebej zanimivi so plebejski nakupi gradov. Pri njih gre očitno za željo po zunanjem znaku gospodarskega vzpona kot zavarovanju gotovinskega premoženja v obliki nakupa nepremičnin. Nekateri uspešni trgovci so se z nakupom zemljiških gospostev in zlasti s pridobitvijo plemiškega naziva izognili nadzoru ali, bolje, nasilju svojih ljubljanskih cehovskih »kameradov«. Tako je bil na primer Michelangelo Zois s prehodom med plemiče rešen magistratne jurisdikcije, na katero so imeli velik vpliv ljubljanski trgovci, ker njegova trgovina poslej ni več sodila pod meščansko.⁴⁶

Vprašanje plebejskih nakupov je pritegnilo že Majdo Smole. Ugotovila je, da se neplemiči kot kupci in lastniki na Kranjskem pojavljajo od 13. stoletja dalje. Takrat je bil eden, vendar iz najožjega kroga koroškega vojvode, v 14. stoletju jih je bilo že 11, v 15. stoletju 14, v 16. stoletju pa 36. »Od 17. stoletja dalje postajajo neplemiški lastniki zemljiških gospostev nekaj tako vsakdanjega, da bi njihovo nastevanje pomenilo ponavljanje abecednega kazala lastnikov.«⁴⁷ Kot je mogoče sklepati iz podatkov, s katerimi razpolaga Majda Smole, so bili sprva med njimi meščani, čeprav je bil Iwanus iz Ribnika, kupec Mokronoga, lahko tudi kaj drugega. V 15. stoletju je med njimi že krajevni župnik. Smoletova ta pojav pripisuje uveljavljanju blagovno-denarnega gospodarstva, vendar gre po našem mnenju bolj za problem zadolževanja. Smoletova sicer omenja, da naj bi privilegij iz leta 1338 ta pojav zavrl, vendar ga ni mogel preprečiti.⁴⁸ Glede na aktualnost ženskih študij, Smoletova je bila ponosna dama, ne pa feministka, dodajmo, da se ji je že pred tridesetimi

leti zdelo vredno opozoriti na ženske kot »imetnice plemiške zemlje na bivšem Kranjskem v času srednjeveškega fevdalizma«, zato jim je v svoji knjigi namenila ustrezno pozornost.⁴⁹ Če k njenim dodamo še podatke, ki jih za ženske kot gospodarice gradov v svoji monografiji o Auerspergih omenja Miha Preinfalk, moramo opozoriti na koristnost in zanimivost tovrstne specialne študije, ki bi jo bilo treba šele narediti. Neveste so nad doto, pa naj bo nepremičninska ali gotovinska, bdele tudi v zakonu in jo delno obdržale pod svojim nadzorom, kar je razvidno zlasti iz oporok. Kako pomembne so bile v plemiških krogih zlasti gotovinske dote, vidimo iz naslednjega primera. Mihael grof Coronini-Cronberg je leta 1818 kupil Slap pri Vipavi in ga skupaj z gospostvi Logatec, Planina, Predjama in Lože prepustil ženi za 200.000 gld dote, s čimer je poravnal svoje hipotekarne dolgove. Žena je postala polnopravna lastnica in je bila potem nadaljnja prodajalka.⁵⁰

Prikazi kupcev zemljiških gospostev nam posredno govorijo, vsaj delno, tudi o virih akumulacije. Omejili se bomo predvsem na konec 18. in 19. stoletje, ker je to obdobje zaradi napredujočega kapitalizma, francoskih vojn in konca fevdalizma še posebej zanimivo. Pri plemstvu je prevladovalo namemanje dolgoročnih posojil.

Najpomembnejši kupci gradov in zemljiških gospostev so bili trgovci in njihova »nadgradnja«, kot so zakupniki davkov, finančni posredniki, prevzemniki velikih gradbenih del in podobno. V zvezi z njimi ne moremo določiti oprijemljivih pravil. Eden najbogatejših prebivalcev Kranjske v 17. in začetku 18. stoletja Jakob Schell pl. Schellenburg ni investiral v zemljiška gospostva oziroma gradove. Zanimiva je primerjava velikih vojnih dobičkarjev iz francoskih vojn – Kozlerja in Stareta. Janez Kozler je leta 1820 kupil Ortnek. Njegov naslednik je v drugi polovici 19. stoletja kupil Čekinov grad, ki je bil rezidenca poslovneža, in v letu svoje smrti, 1869, še Vrhovo pri Gracarjevem turnu, ki je bilo verjetno namenjeno hčerama, od katerih se je mlajša Helena poročila v družino Schoepl pl. Sonnwalden.⁵¹ Janezovi sinovi, med njimi je znameniti Peter, so bili bolj zainteresirani za pravo podjetništvo, katerega simbol je njihova pivovarna v Ljubljani. Nekoliko drugače je ravnal Miha Stare iz Mengša.⁵² Ustanovil je pivovarno in opekarno, kupil Prinčeto grad, v katerega je prenesel stanovanje in trgovino z vinom in proizvodnjo žganih pijač, prevzel javne gradnje, kupil še Ravbarjev grad in Kolovec, njegovi potomci pa še Novi grad, Draškovec, Jamo in Rupečer vrh – pretežno za razparceliranje in razprodajo.

43 Prav tam, str. 447–448.

44 Prav tam, str. 91.

45 Prav tam, str. 178–179.

46 Valenčič, *Ljubljanska trgovina*, str. 27.

47 Smole, *Graščine*, str. 44–45.

48 Prav tam, str. 30.

49 Prav tam, str. 29–30.

50 Smole, *Graščine*, str. 438–439.

51 Rugale in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti 2*, str. 208 ss.

52 Logar, Stare, *SBL III*, str. 447 ss.

K njegovi poslovni uspešnosti je prispevala tudi poroka z Vrhničanko Jelovškovo. Gre za rodbino, iz katere izhajajo tudi novomeški poštni mojstri Jelovšek-Fichtenau. Kot vidimo, je Stare povezoval konzervativne nakupe graščin in podjetništvo. Je eden redkih, za katerega je znano, da je denar od zemljiške odveze vložil v širitev svojega razvejanega gospodarstva. Še bolj zanimiva je primerjava Josipa Gorupa pl. Slavinjskega⁵³ in Martina Hočvarja⁵⁴ iz Krškega, naših največjih bogatašev v drugi polovici 19. stoletja. Nakupi graščin so jima bili kot sodobnima poslovnežema tuji. Hočvar, sprva prekupčevalec, kasneje gostilničar in poštar, je posest, zlasti vinograde, raje jemal v najem. Manjša izjema je Hočvarjeva žena Josipina, ki je zaradi zakona brez otrok pomagala nečaku. Leta 1887 je na dražbi za 45.020 gld kupila Mirno in jo naslednje leto prodala nekemu vitezu za 75.000 gld. Dolžan ji je ostal 10.000 gld. Zato je zahtevala dražbo, plačala za grad 35.000 in ga darovala nečaku, notarju Mulleyu z Vrhniške. Povsem drugačen je bil Hočvarjev brat Martin, poštni mojster iz Velikih Lašč, ki je kupil Brinje, Jelšo, Teriško vas in Trebnje – kot kaže, zaradi prekupčevanja. Najbolj bleščeč primer kapitalističnega nakupa nekdanjega zemljiškega gospostva pa je izvedel Fidelis Trpinc. Oče mu je kot uspešnemu trgovcu pomagal do nakupa nekdanj jezuitskih Fužin. Z zgoraj omenjenim Francem Galletom, Valentinom Zeschkom in J. Bischofom je v Vevčah ustanovil tovarno olja, papirja in barvnega lesa ter imel v Verjah pri Medvodah in Goricanah proizvodnjo lesovine, na obrobju takratne Ljubljane pa tovarno sukna. Tako je postal »prvi slovenski kapitalist«.⁵⁶

Zoisi, ki so svojo poslovno kariero na Kranjskem začeli kot trgovci in fužinarji, so popolnoma zajadrali med zemljiške gospode. Že Michelangelo je kupil Brdo pri Kranju, Gabrje, Graben, Grm, Javornik, Kompolje, Podpeč, Strmol, Svibno, Zaboršt in Zavrh pri Litiji. V manjši meri so to prakso nadaljevali tudi njegovi številni dediči oziroma potomci, katerim so bili verjetno namenjeni že njegovi nakupi.⁵⁷ Podobno politiko so imeli tudi njim prvotno poslovno sorodni Lazariniji.⁵⁸ Nedvomno je bilo največ slovenskih kupcev graščin iz trgovskih vrst. Iz družine poštnih mojstrov, ki so naslednja skupina kupcev, je bila verjetno Ana Dolschein, ki je leta 1865 podedovala grad Adlershofen v Postojni. Kupec njenega dediča je bil veletrgovec in posestnik Franc Jurca.⁵⁹ Janez Smrekar, trgovec iz Ljubljane, je leta 1863 kupil Lukovico pri Ljub-

ljani.⁶⁰ Leta 1883 je ljubljanski trgovec Franc Fortuna kupil danes zaradi preštevilnih dedičev razpadajočo Podsmreko.⁶¹ Valentin Krisper je leta 1886 investiral v Zverinjak, Franc pa v Črnomaljski dvorec in Grič pri Mirni.⁶² Veletrgovec Franc Žagar iz Markovca pri Ložu, ki je leta 1917 kupil Babno polje, je bil Notranjec – teh je med kupci gradov kar nekaj, saj so s prodajo lesa na Reko in v Trst očitno dobro služili. Lesni trgovec Janez Hladnik iz Logatca in njegov ljubljanski tovariš Janez Bahovec sta leta 1902 investirala v Mokronog in Gorenji Mokronog.⁶³ Leta 1898 je ljubljanski trgovec Ernest Hammerschmidt svoj denar, očitno zaradi preprodaje in z njim povezanega zaslužka, vložil v Šinkov turn.⁶⁴ Leta 1904 je lesni trgovec iz Cerknice Franc Šerko skupaj z Josipom Lavrencičem kupil Rako.⁶⁵ Kot sokupec se leta 1894 pri Nemški vasi⁶⁶ in leta 1902 pri Brinju pojavlja tudi ljubljanski trgovec Franc Hren.⁶⁷ Leta 1898 je ljubljanski trgovec Kavšek kupil Radelco.⁶⁸ Leta 1882 je Ferdinand Souvan kupil Volčji potok, leta 1903 pa Češenik pri Dobu.⁶⁹ Istega leta je lesni trgovec Franc Dolenc iz Stare Loke kupil Kamen za skoraj 350.000 kron. Verjetno nakupa ni zmogel ali pa je bil le slamnati kupec za neko rimsko družbo, ki je trgovala z gozdovi in je to veleposest kupila naslednje leto. Leta 1919 je lesni trgovec Josip Šamsa iz Ilirske Bistrice kupil Pogane pri Litiji. O Kotniku in Lenarčiču ter njunem nakupu Šrajbarskega turna, gre za eno največjih špekulativnih trgovskih kupčij, smo že dovolj povedali. Navedli smo le nekaj primerov.

Kot kupci zemljiških gospostev presenečajo številni poštni mojstri. Zanje so bile primerne predvsem manjše in srednje graščine v neposredni bližini cest, kjer so lahko prenočili potnike in voznike, spočili ali zamenjali konje ter jih nahranili in napojili, poskrbeli za manjše tehnične popravke vozil, jih podmazali s kolomazom in podobno. Kot svojevrstna posebnost že leta 1796 izstopa notranjski poštni mojster⁷⁰ Andrej Obreza, ki je za 27.000 gld kupil mogočni in starodavni, vendar takrat zadolženi grad oziroma gospostvo Hmeljnik pri Novem mestu. Imel je 56 in eno desetino kmetije. Prodajalka, grofica Marija Ana, roj. Schallenberg, vdova po grofu Karlu Paradeiserju, si je poleg kupnine izgovorila še 5.000 gld vzdrževalnine letno. Gospa je očitno predolgo živela, preživnina je bila nerealno

⁵³ *Kronika, Rodbini Kalister in Gorup*, 58, 2010.

⁵⁴ Glonar, Hočvar Martin, *SBL I*, str. 326–327.

⁵⁵ Smole, *Graščine*, str. 295–296.

⁵⁶ Valenčič, *Ljubljanska trgovina*, str. 81–82.

⁵⁷ Smole, *Graščine*, str. 705–706.

⁵⁸ Prav tam, str. 638.

⁵⁹ Prav tam, str. 64.

⁶⁰ Prav tam, str. 275.

⁶¹ Prav tam, str. 364.

⁶² Prav tam, str. 169–170.

⁶³ Prav tam, str. 301.

⁶⁴ Prav tam, str. 480–482.

⁶⁵ Prav tam, str. 409–411.

⁶⁶ Prav tam, str. 318.

⁶⁷ Prav tam, str. 105–106.

⁶⁸ Prav tam, str. 403–405.

⁶⁹ Prav tam, str. 114.

⁷⁰ Za podatek se iskreno zahvaljujem kolegu in prijatelju veleposlaniku dr. Janezu Šumradi.

visoka in je kupec ni mogel plačevati, zato je šlo gospostvo na dražbo. Ko ga je kupec Karl grof Coronini leta 1864 prodal sinu za 45.000 gld, je ta plačal le tretjino, pri ostalih dveh pa je šlo za očetove dolgove, ki jih je kupec moral prevzeti. Leta 1876 ga je novi kupec Franc baron Wamboldt iz Hessna očitno preplačal, saj je zanj odštel kar 84.000 gld.⁷¹

Sredi 18. stoletja je Dietrichovo pristavo na Vrhniku kupil poštar Ludvik Dietrich,⁷² leta 1757 pa Premrov pri Vipavi poštni mojster pl. Abrahamsberg.⁷³ Gomnišče je leta 1798 kupil poštni mojster Vincenc Paulin in ga leta 1821 prodal poštnemu mojstru v Šmarju Matevžu Bartlmeju.⁷⁴ Leta 1800 je Janez Vincenc Paulin za 26.000 gld od varuha zblaznelega Lovrenca Regalata Paradeiserja kupil Gracarjev turn.⁷⁵ Leta 1797 je Zasele pri Košanjevici kupil poštar Jožef Globočnik. Poštar na Školju Matija Dolenc je leta 1809 za 100.000 gld kupil gospostva Razdrto, Orehek, Podbrje in Silentabor,⁷⁶ od njega pa sin Anton, poštni mojster na Razdrtem.⁷⁷ Poštar bi lahko bil Ignac Baraga, ki je leta 1799 od Franca Ksaverja Lichtenberga za 42.000 gld kupil Belnek pri Moravčah. Ker je nekemu dr. Rusu, očitno advokatu, ostal dolžan 1.338 gld, je bilo gospostvo leta 1826 prodano na dražbi že omenjenemu Vargi de Szigeth. Isti Rus je pošiljal na dražbo tudi Auersperge. Leta 1871 je poštni mojster in zdravnik (!) Šimon Schrey kupil Zagorice pri Bledu.⁷⁸ Poštar Jožef Milač je leta 1875 na dražbi kupil dvorec Bukovica. V gradove je rad investiral poštar Matija Hočevnar iz Velikih Lašč: v Brinje leta 1894, dve leti pozneje pa v Trebnje. Dediči tamkajšnjega poštarja Janeza Nepomuka Barage, ki ga je kupil leta 1799, so ga namreč prezdolžili.⁷⁹ Leta 1904 je metliški poštar Julij Macele skupaj z Dakom Makarjem denar vložil v Pobrežje.⁸⁰ Leta 1906 je poštar Franc Fajdiga investiral v Dol, leta 1917 pa njegov kolega Josip Modic v Čretež nad Lakniško dolino.⁸¹

Vseh poštarjev v pregled nismo vključili, posebej pa izstopa rodbina Jelovšek–Fichtenau. Izvirajo z Vrhnike in so v Novo mesto prišli kot poštarji. Že leta 1780 je Janez Jurij pl. Fichtenau na dražbi kupil Zalog⁸² nad Novim mestom, leta 1800 pa so kupili še bližnje Volavče.⁸³ Nato so se v mestu zelo uve-

ljavili. Pripadniki te rodbine so bili lastniki Gracarjevega turna, Črnelega, Luknje, Prežeka in Struge.⁸⁴ Nanje malo spominjajo Fedrani. Gregor Fedran je bil poštni mojster na Hudem v Stični, nato je postal plemič s predikatom Födransperg in do leta 1764 kupil Kravjek pri Stični. Grad je imela družina v lasti do leta 1861.⁸⁵ Glede na bleščeče akademske kariere, ki so jih napravili potomci »poštarskih« Jelovšek–Fichtenauov, Fedran pl. Födranspergov, notranjskih Dolencev, trebanjskega Barage in drugih, bi tovrstna akumulacija kapitala v slovenski javnosti zaslužila večjo pozornost.

Konec 18. stoletja so postala izjemno aktualna zemljiška gospostva ukinjenih samostanov. Nekatera so bila prodana neposredno po ukinitvi njihovih lastnikov, glavne dražbe pa so bile po letu 1820. Upravno so bila združena v Verski sklad,⁸⁶ vendar jih je ta prodajal. Njihovi dotedanji upravitelji so morali kar dobro služiti. Jakob Wresitz, ki je imel v zakupu Stično, je leta 1801 od Jožefa barona Zoisa kupil Selo pri Sentpavlu za 16.460 gld.⁸⁷ Od njega ga je leta 1827 za 7.000 gld kupil Anton Mack, upravitelj Bistre.⁸⁸ Kot kupec nekdanjih cerkvenih posesti je bil znan Anton baron Schweiger, ki je leta 1825 kupil nekdanja kostanjeviška Čretež in Ruperč vrh, katerega del je bilo tudi nekdanje Mehovo.⁸⁹ Istega leta je Mekinje od verskega sklada kupil Alojz baron Apfaltrer za 30.000 gld.⁹⁰ Izjemno zanimiv je v tem pogledu primer Bistre. Za razliko od Pleterij in Stične se ni nikoli več vrnila v cerkvene roke. Trgovec Franc Galle je leta 1815 opustil oziroma prodal trgovino na drobno s špecerijskim, materialnim blagom in železnino ter se oprijel komisijske trgovine in meničnih poslov. Bil je uspešen, in sicer tudi pri sklepanju porok, saj mu je nevesta, hči Jožeta Savinška, lastnika ljubljanskega Slona in metliškega gradu, ki je bil do leta 1792 v rokah zagrebskega kapitlja, prinesla 30.000 gld dote. Leta 1826 je kupil nekdanjo kartuzijo Bistra, Loško gospostvo in imenje Planina ter postal veleposestnik, vendar ne rentnik, ampak podjetnik. Posest, za katero je ob nakupu plačal 113.000 gld, je imela leta 1872 knjižno vrednost 268.000 gld. Izkoriščal je svoje gozdove in bil udeležen pri nekaterih podjetjih.⁹¹ Leta 1828 je Franc Ksaver Germ na dražbi kupil Bajnof, nekdanji stiški vinski dvorec pod Trško goro nad Novim mestom.⁹² Bil je novomeški obrtnik in se je kasneje trudil s prehrambeno industrijo, zlasti mlinarstvom. Kranjski verski sklad je

71 Smole, *Graščine*, str. 183.

72 Prav tam, str. 132.

73 Prav tam, str. 389.

74 Prav tam, str. 159–160.

75 Prav tam, str. 164–166.

76 Prav tam, na str. 332 je navedena kupnina 150.000 gld.

77 Prav tam, str. 317.

78 Prav tam, str. 552–553.

79 Prav tam, str. 501–502.

80 Prav tam, str. 354.

81 Prav tam, str. 121–122.

82 Prav tam, str. 554–556.

83 Prav tam, str. 535–536.

84 Prav tam, str. 624.

85 Prav tam, str. 239–240.

86 Maček, *Kranjski verski sklad*.

87 Smole, *Graščine*, str. 433–434.

88 Prav tam, str. 432.

89 Prav tam, str. 428–429, 119.

90 Prav tam, str. 289.

91 Valenčič, *Ljubljanska trgovina*, str. 79.

92 Granda, *Usoda Bajnofa*, str. 299–319.

konec 19. stoletja v slovenski gospodarski zgodovini odigral pomembno vlogo, saj je leta 1895 od Kranjske industrijske družbe (KID) odkupil veliko gorenjskih gozdov, ki so bili nekdanj last družine Zojs, prav tako pa tudi Bled, ki ga je leta 1858 kupil Viktor Ruard. Leta 1871 je njegovo posest kupila KID, grad pa si je Ruard pridržal, a ga je kasneje prepustil Adolfu Muhru za hišo na Dunaju in 20.000 gotovine. Leta 1912 je bila ustanovljena družba za grajsko posestvo Bled. 2. maja 1918 ga je kupil Ivan Kenda.⁹³ Že leto pred nakupom Bleda je KID za 35.000 gld kupila Javornik.⁹⁴ Kot je znano, je bil nakup neuspešen, saj so KID lastniki zaradi pomanjkanja denarja za investicije začeli seliti v Škedenj pri Trstu. V reševanje te železarske firme se je vključil tudi berlinski Born, ki je leta 1891 postal lastnik Tržiča. Iz svoje obsežne gozdne posesti je razvil lesno industrijo.

Rudniki in metalurški obrati so bili, verjetno zaradi regala, svojevrstno povezani z gradovi. Na to nas opozori že osrednja poslovna stavba našega najpomembnejšega rudnika, idrijski Gewerkenegg. Leta 1804 je montanistični erar za 84.000 gld in 100 dukatov ključarino kupil Gamberk. Leta 1830 ga je nato na dražbi kupil Janez Krstnik Pejarič za 34.729 gld, od njega pa leta 1837 Viktor Ruard, fužinar na Savi, za 55.000 gld. Že leta 1840 ga je kupil njegov tast Jožef Atzl, ki je leta 1842 v Zagorju ustanovil rudarsko družbo, lastnico gospostva Gamberk, steklarne v Zagorju, plavža v Pasjeku, svinčenih fužin v Zagorju, svinčenega rudnika v Završniku in ležišča premoga v Brestanici.⁹⁵ Hrib pri Preddvoru je leta 1850 kupil fužinar v Kokri dr. Fuchs.⁹⁶ Podobni zgodbi sledimo tudi pri velikem upu belokranjske industrije sredi 19. stoletja. Gradac je leta 1846 kupil vitez Friedau. Železarna je delovala le kratek čas. Od njega je podjetje leta 1882 kupila Avstrijska alpska rudarska družba in ga leta 1891 prodala tovarnarjema iz Opatije Robertu in Viktorju Schlessingerju za 46.000 gld. Robertov delež je nato kupila Gabriela Goriany iz Ruperč vrha, verjetno Viktorjeva žena, ta se je med tem preimenoval, in ga še isto leto prodala Hrvatski eskomptni banki iz Zagreba.⁹⁷ Priimek Goriany je povezan s pridobitvijo velikega dela gorjanskih gozdov, ki so ga Schlessingerji pridobili z nakupom Ruperč vrha.

Zgodovina Ljubljanske škofije je povezana z Gornjim Gradom, ki je bil samostan, vendar beseda grad tudi nekaj pove. Bolj znan je grad Goričane, ki je bil letna rezidenca ljubljanskih škofov. Seveda pa že stoletja med nakupovalci gradov najdemo tudi

klerike. Med kupci Zgornjega Perova se leta 1626 omenja kamniški župnik Andrej Šega, leta 1665 pa ljubljanski stolni prošt Bartolomej Gladič.⁹⁸ Leta 1695 je Jakob Bartolomej Krašman, župnik na Krki, od barona Ravbarja kupil tretjino Vrhkrke.⁹⁹ Na prelomu 18. v 19. stoletje je grad Zduša pri Mečinjah od Gallenberga kupil polhograjski župnik Anton Perner za 6.991 gld in hkrati prevzel njegove dolgove.¹⁰⁰ Sredi 18. stoletja je lastnik Bergude, ki je bila nekdanj del posesti kastavskega kapitlja, kot dedič po bratu postal tomajski župnik Pavel Frančišek Klapše.¹⁰¹ Približno v istem času je postal lastnik Vrha pri Škocjanu na Dolenjskem duhovnik Mihael Sekovšek.¹⁰² Leta 1798 je postal lastnik Jelšan trnovski župnik. Po njegovi smrti je bila dražba. Namesto izklicne cene 1.754 gld so ga z najvišjo ponudbo 1.200 gld kupili podložniki in posestniki iz okolice.¹⁰³ Od barona Rossettija je leta 1809 Šilentabor kupil poštni mojster v Sežani Matija Dolenc za 15.000 gld, od njega pa še istega leta za 9.400 gld nemške veljave sežanski župnik Jožef Žužek. Leta 1831 je bilo posestvo prodano na dražbi.¹⁰⁴ Naslednji primer bi lahko uvrstili med politike graščake. Leta 1871 je vipavski dekan in ugledni narodni delavec Grabrijan kupil iz posestva Podkraj izločeno pristavo Zagolič.¹⁰⁵ Leta 1906 je na prostovoljni dražbi fidejkomis Prem od kneza Porcia za 185.950 kron kupil Karel Lenasi, kurat v Nadanjem selu, in ga zapustil svoji nečakinji Ani Biščak.¹⁰⁶

Poseben primer, vreden nadaljnjih raziskav, pa je katehet Ivan Smrekar. Verjetno je identičen z Janezom Smrekarjem (1853–1920), ki je sicer znan kot socialni delavec. Od leta 1887 do smrti je bil katehet na ljubljanskih ljudskih šolah. Povezan je s prihodom salezijancev v Ljubljano.¹⁰⁷ Leta 1901 je od barona Minutilla kupil Češenik (Dob) za 104.000 kron in ga še isto leto zastavil Kranjski hranilnici za kredit 65.000 kron, ki sta ga najela z Jožefom Kunstljem.¹⁰⁸ Leta 1907 je isti duhovnik za 350.000 kron kupil Luknjo in Zalog pri Novem mestu ter ju kmalu prodal naprej za 500.000 kron.¹⁰⁹ Namen teh špekulacij bo treba še raziskati.

Nekaj malega so bili v posle z gradovi zapleteni tudi ljubljanski škofje neplemiškega porekla. Leta 1873 je ljubljanski škof Vidmar za 13.200 gld kupil Visoko pri Kranju, ki je bilo pred 90 leti še cerkvena

98 Prav tam, str. 570–571.

99 Prav tam, str. 539–540.

100 Prav tam, str. 565–566.

101 Prav tam, str. 80.

102 Prav tam, str. 538–539.

103 Prav tam, str. 204–205.

104 Prav tam, str. 479–480.

105 Prav tam.

106 Prav tam, str. 387.

107 Miklavčič, Smrekar Janez, *SBL* III, str. 399.

108 Prav tam, str. 114.

109 Prav tam, str. 273–274, 554–556.

93 Prav tam, str. 85.

94 Prav tam, str. 202.

95 Prav tam, str. 150–151.

96 Prav tam, str. 187.

97 Prav tam, str. 167–168.

posest, in ga po smrti namenil za korno ustanovo župne cerkve v Kranju.¹¹⁰ Manj sreče pri denarnih poslih je imel, zanje res ni bil rojen, znameniti ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič. Neka vdova je leta 1900 kupila Šinkov turn za 42.000 gld. Denar ji je posodil škof. Ker ni mogla vrniti posojila, je Josip Jarc iz Medvod zanj zahteval dražbo. Očitno je bil škof edini kupec, saj je bil grad leta 1906 prepisan na njegovo ime. Leta 1910 ga je prodal Mihi Zmrzlikarju za 10.850 kron, ta pa leta 1913 Janezu Tavčarju, župniku nad Dobom. Leta 1917 ga je kupil baron Gottfried Lazarini.¹¹¹ K nam so kot kupci gradu posegli tudi zagrebški škofje, ki so po prvi svetovni vojni kupili Mokrice.

Poseben odraz gospodarskih težav nekdanjih zemljiških gospostev so njihovi prehodi v roke različnih samostanov oziroma v socialne namene. Med zelo znanimi primeri je Glavarjev Lanšprež,¹¹² katerega dohodki so bili namenjeni za vzdrževanje špitala v Komendi. Wiederkherjevo pristavo v Ljubljani je leta 1788 na dražbi kupil baron Lichten-thurn za 4.200 gld. Njegova potomka jo je nekaj desetletij kasneje namenila za ženski samostan, ki je do druge svetovne vojne vzgajal osirotela dekleta.¹¹³ V najem oziroma v upravljanje je bil Lanšprež v času med obema vojnama oddan redovnicam, novomeški usmiljeni bratje pa so upravljali Stari grad. Salezijanci so imeli Lisiče, za svoj naraščaj pa Škrljevo pri Šentrupertu.

Nekatere cerkvene ustanove so graščine celo kupovale in jih preuredile za svoje poslanstvo. Med najuspešnejšimi tovrstnimi zavodi je bil gotovo gradič Pred malim mostkom – Volmannov grad v Kandiji, ki so ga leta 1893 za 16.500 gld (?) kupili usmiljeni bratje iz Gradca in za njim zgradili »moško« bolnico. Zanimivo je, da je prejšnja lastnica, ki ga je kupila leta 1881, pri tem zaslužila 3.000 gld.¹¹⁴ Janez Baumgartner, zet Fidelisa Trpinca, je leta 1890 uršulinkam prodal Škofjo Loko. Cena 10.000 gld je bila verjetno simbolična, saj je njegov tast leta 1870, ko jo je kupil od države, plačal kar 40.120 gld.¹¹⁵

Številni mestni otroci so se poklica izučili pri salezijancih na Rakovniku, ki so kupili tamkajšnji grad leta 1900.¹¹⁶ Bolj kot posest, ki je ob koncu fevdalizma obsegala le 3 kmetije, jih je privabila lokacija. Poleg gradu so namreč zgradili še nekaj stavb in seveda cerkev.

Manjše graščine so bile vseč družbi Vincencija Pavelskega. Leta 1876 so njene pripadnice od de-

žele Kranjske, ki je pri tem zaslužila 1.600 gld, kupile Grimšičevo pristavo pri Ljubljani.¹¹⁷ Leta 1917 je grad Groblje kupilo društvo Dobrodelnost in ga leta 1920 izročilo omenjeni družbi.¹¹⁸ Leta 1918 je družba kupila Malo Loko pri Ihanu in jo kmalu prodala. Kupile so jo tri dobrotnice in jo namenile sestram sv. Križa.¹¹⁹ Leta 1933 so sestre Vincencija Pavelskega kupile Hotemež.¹²⁰ Na Raki so bile v začetku 20. stoletja sestre magdalenke.

Po drugi svetovni vojni je »ljudska oblast« na Strugo izgnala redovnice iz Šmihela pri Novem mestu, na Valvasorjev Bogenšperk pa jezuite. Nekateri gradovi, za to povsem neprimerni, so bili namenjeni domovom za ostarele, prevzgoji mladih, zaporom ali (leta 1956) celo madžarskim beguncem.

Svojevrstno posebnost v zgodovini naših gradov pomenita Grm, ki je z grajsko stavbo in večino posestva postal sedež kmetijske šole,¹²¹ in Golnik, ki ga je Jakob Gorjanc leta 1917 prodal Preskrbovalnemu uradu za vračajoče se vojake in je postal temelj znamenite tuberkulozne bolnice. To se je po drugi svetovni vojni zgodilo tudi Šukljjetovemu Kamnu v Novem mestu.

Povsem drugačne usode so imele male plemiške posesti, kot so gilate, dvorci in podobno, včasih tudi odcepljeni deli nekdanjih obsežnejših gospostev, ki so prišle v kmečko last oziroma so se njihovi plemiški lastniki pokmetili. Nekatero takšne posesti so bile kasneje, ker so izgubile svoj temeljni značaj, celo izbrisane iz deželne deske. Takih gospostev, ki so imela nekako do 20 podložnih kmetij, je bilo na Kranjskem okoli 90.¹²² Njihovo prehajanje v plebejske ali, bolje, kmečke roke je verjetno trajalo ves čas, saj niso bile donosne. Brezovica ali Slepšek pri Mokronogu, ki je obsegal dve kmetiji, je že leta 1634 postal last kmeta Jurija Novaka. Kasneje je znova prešel v plemiške roke, leta 1643 pa spet v kmečke. Takrat je bil del plačila tudi zlat prstan. Leta 1775 je dokončno prešel v kmečke roke. Kupec je bil sorodnik, če že ne oče velikega slavista F. S. Metelka.¹²³ Leta 1775 je F. A. Kuntara od plemičev kupil Grbin v Litiji, ki je obsegal 10 in pol kmetije, samo gospostvo pa je imelo poleg stanovanjskega in gospodarskega poslopja še svinjak, terilnico, čebelnjak, dva kozolca in vrta, sadovnjak, 20 ha in 77 a njiv, 2 ha in 90 a travnikov, 4 ha in 65 a pašnikov ter tri kajže. Po podatkih o travnikih in pašnikih lahko domnevamo, da je bilo posestvo sposobno rediti do 5 glav govedu. Trajno je ostalo v kmečkih rokah.¹²⁴ Po koncu fevdalizma so bile za

¹¹⁰ Prav tam, str. 530–531.

¹¹¹ Prav tam, 480–482.

¹¹² Granda, Glavarjev Lanšprež, str. 301–308.

¹¹³ Smole, *Graščine*, str. 545.

¹¹⁴ Prav tam, str. 386.

¹¹⁵ Prav tam, str. 483–485.

¹¹⁶ Prav tam, str. 412–413.

¹¹⁷ Prav tam, str. 173.

¹¹⁸ Prav tam, str. 178–179.

¹¹⁹ Prav tam, str. 278.

¹²⁰ Prav tam, str. 185.

¹²¹ Prav tam, str. 175.

¹²² Prav tam, str. 16.

¹²³ Prav tam, str. 105.

¹²⁴ Prav tam, str. 152–153.

tistega, ki ni nameraval kmetovati, tovrstne posesti povsem nekoristne. Po nekaterih vesteh so jih lastniki marsikje, zlasti na Goriškem, celo brezplačno prepustili kmetom. Pri njihovih nakupih opazimo dve »poslovni« politiki. Posestva na podeželju so bila pogosto tarča nakupov kmetov, podeželskih podjetnikov in malih poslovnežev. V nekaterih primerih se je več kmetov ali kupcev povežalo v nakupni sindikat.

Dvorec Boštanj pri Sevnici sta leta 1826 od barona Buseta, ki ni mogel plačati dolgov, kupila Franc in Janez Planinc. Urbarske dajatve so odpisali in prenesli na gospostvo Teriška vas. Obsegalo je poldrugo kmetijo. Priznana mu je bila dominikaliteta.¹²⁵ Leta 1847 je Slap pri Vipavi za 15.000 gld kupil grof Lichtenberg. Na dražbi so njegovo zapuščino za 13.500 gld kupili Janez Lekan, Janez Žvokel in Anton Hrovatin, njihovi dediči pa so jo leta 1858 za 12.000 gld prodali grofu Lanthierju.¹²⁶

Leta 1902 so Matija Hočevar iz Velikih Lašč, Franc Pirker in Jožef Klun za 78.000 gld kupili Jelšo pri Krškem¹²⁷ – zelo verjetno zaradi razparceliranja in prodaje. Leta 1898 je ljubljanski trgovec Kavšek od grofice Barbo kupil Radelco. Od njega so posest za 92.100 kron kupili Jožef Pungaršič s Strita, Franc Weiss iz Dolenjih Radulj in Janez Novak iz Gorenjih Radulj, ki so si jo leta 1907 razdelili med seboj.¹²⁸ Štango je od barona Codellija kupilo 9 kmetov za 13.200 gld, nakar je za 10.200 gld njihove deleže pokupil eden izmed njih.¹²⁹

Če so bili zgornji nakupi s strani kmetov izrazito gospodarske narave, pa so primestne pristave in dvorce kupovali predvsem uspešni poslovneži. Tako so se umaknili neposrednim meščanskim sosedom, a še vedno ostajali povezani z mestom, hkrati pa so tu lahko udobneje živeli. Humlovo pristavo v Ljubljani je leta 1785 od pl. Bartolottija kupil Franc Lovrenc Huml. Leta 1802 sta jo kupila pivovarnar Pavel Prunner in njegova žena, leta 1863 pa Vincenc Kubelka.¹³⁰ Zverinjak je knez Viljem I. Auersperg leta 1808 prodal trgovcu Francu Ksaverju Domianu za 14.000 gld. Ta je plačal s 500 dukati in 91.150 gld v dunajskih bankovcih. Zaradi stečaja leta 1819 je Zverinjak za 7.320 gld kupil Franc Janež, usnjarski mojster iz šentpeterskega predmestja. Leta 1846 ga je od njega kupil Jožef Bischof, lastnik vevške papirnice, leta 1854 pa od njega Karel Galle, ki ga je leta 1869 za 40.000 gld prodal Valentinu Krisperju. Od njega ga je za 28.615 gld kupila deželna Kranjska.¹³¹ V navedenih

cenah lahko opazimo valutna nihanja in verjetno nakupe z intabuliranimi dolgovi vred. Leta 1815 je dr. Luka Rus za 11.000 gld od Avgušтина barona Zoisa kupil Viderčanov grad na Glincah. Od njega ga je nato leta 1842 odkupil stanovski uradnik Janez Gregoranc, ki ga je razprodal.¹³² Leta 1865 so bratje Kozler in sestra Marija, poročena Obreza, kupili Cekinov grad.¹³³ Leta 1875 je od viteza Gariboldija Adolf Galle kupil Fajfarjev ali Galetov grad v Zgornji Šiški.¹³⁴ Svojevrsten okus je pokazala družina Souvan, ki je bila že od leta 1796 povezana z Dupljami in je leta 1882 kupila Volčji potok, leta 1903 pa Češenik.¹³⁵

Vsi zemljiški gospodje svojih dvorcev seveda niso prodali. Nekateri, kot na primer Codellija, so se kar sami »pomeščanili«. Kljub temu pa je bližnja ljubljanska okolica tako izgubila plemiški pridih in dobila meščanskega. Nekdanje plemstvo je s knežjim dvorcem ter stavbami grofov Auerspergov in drugih v glavnem mestu Kranjske obvladovalo predvsem širšo okolico Novega trga.

Nekaj posebnega so blejske Grimšče, ki jih je leta 1869 kupil diplomat Jožef Schwegel za 7.800 gld.¹³⁶ Lahko bi jih povezali v sklop z Blejskim gradom. Oboje skupaj je pravzaprav bolj del zgodovine blejskega turizma kot kaj drugega.

Med politiki ni bilo prav posebnega hrepenenja po gradovih. Za kaj takega je bila večina tudi presiromašna, pa tudi iz Ljubljane niso bili vsi. Nekaj je izjem. V družini deželnega glavarja Ota Detele je bil grad vrednota. Leta 1852 so na dražbi izgubili podedovani Ajmanov grad in ga leta 1858 ponovno kupili.¹³⁷

Leta 1882 je Franc Povše skupaj z ženo kupil Dol.¹³⁸ Bil je direktor kmetijske šole v Gorici, sicer pa viden kmetijski strokovnjak SLS. Leta 1884 sta ga zakonca prodala upravitelju posestva Grafenstein Jožefu Palmeju s Češke, leta 1900 ga je kupil neki baron, leta 1906 poštni mojster Franc Fajdiga in župan Franc Bartol, oba iz Sodražice, od slednjega pa leta 1909 znova Franc Povše. Predhodnika sta plačala 91.000 kron, Povše pa 73.000 kron. Pred tem, med letoma 1894 in 1909, je imel Povše v lasti Zalog.¹³⁹ Verjetno je bilo vmes kaj odprodanega. Najbolj znan politik graščak pa je bil Fran Šuklje, ki je leta 1899 kupil grad Kamen pri Novem mestu za 27.000 gld.¹⁴⁰ Ta nakup pravzaprav bolj sodi med ustvarjanje rezidenc. Naj dodamo: Palme je bil poleg Smole eden redkih čeških lastnikov naših gra-

¹²⁵ Prav tam, str. 95.

¹²⁶ Prav tam, str. 438–439.

¹²⁷ Prav tam, str. 204.

¹²⁸ Prav tam, str. 403–405.

¹²⁹ Prav tam, str. 492–493.

¹³⁰ Prav tam, str. 187–188.

¹³¹ Prav tam, str. 572.

¹³² Prav tam, str. 523–524.

¹³³ Prav tam, str. 108.

¹³⁴ Prav tam, str. 144.

¹³⁵ Prav tam, str. 684.

¹³⁶ Prav tam, str. 171–172.

¹³⁷ Prav tam, str. 67.

¹³⁸ Prav tam, str. 136.

¹³⁹ Prav tam, str. 556–557.

¹⁴⁰ Prav tam, str. 315.

dov. Leta 1918 je kupil Ig. Češko-slovenska vzajemnost z gradovi ni bila »blagoslovljena«.

Veliko bolj zanimiva pa sta primera dr. Ivana Šušteršiča in Ivana Hribarja. Leta 1903 je posestvo Boštanj z Gomilo in Teriško vasjo pri Sevnici dr. Ivan Šušteršič kupil za 650.000 kron. Leta 1907 ga je prepustil veleposestniku Jožefu Auschu iz Brezovice pri Zagrebu za 152.000 kron.¹⁴¹ Ta je posestvo leta 1913 prodal sinovoma za 300.000 kron, leta 1915 pa je Boštanj kupila Hrvatska eskomptna banka iz Zagreba. Ivan Hribar in Ivan Prosenc sta v začetku 20. stoletja kupila Radeče za 250.000 kron, vendar je bil leta 1904 Hribar lastnik že sam. Leta 1907 je to posest za 110.000 kron kupil že omenjeni Ausch, ki je prek sina gospostvo kasneje prodal zgoraj omenjeni banki. Ivana Hribarja najdemo še pri preprodaji Svibna leta 1902.

V primeru Šušteršičevega in Hribarjevega sodelovanja v trgovini z gradovi gre za špekulativne nakupe, pri katerih so nekateri dobro zaslužili. Če je sodelovanje advokata Šušteršiča še mogoče kako razložiti, pa je Hribarjevo nemogoče olepšati.

Glede na dejstvo, da gre v nekaterih zgornjih primerih za dokaj sklenjeno območje spodnje Save, bo treba ozadje dodatno raziskati. Prav tako ti »zagrebški« ali hrvaški nakupi ob slovensko-hrvaški meji pred prvo svetovno vojno sprožajo vprašanje o ekonomskih dimenzijah slovensko-hrvaške politike, ki je navzven kulminirala v znanem slovensko-hrvaškem katoliškem shodu leta 1913. K njim naj pritegnemo še Šrajbarski turn in belokranjska gospostva: leta 1888 je Hinko Grünwald iz Zagreba kupil Turn v Brezniku, Gradac, Domineče, Zastavo in Vinico za 85.000 gld. Od njega je vso to posest leta 1896 kupil Emanuel Kühnel za 68.000 gld. Gradac sta leta 1891 za 46.000 gld kupila tovarnarja Robert in Viktor Schlessinger iz Opatije. Ruperč vrh z Mehovim je Robert Schlesinger kupil leta 1892. Družina ga je obdržala do leta 1919. Leta 1890 je reški veleindustrialec Feliks Neuberger od grofa Nugenta kupil Kostel. Za njim ga je leta 1911 podedovala hči Jolana Grünwald, ki je leta 1919 priimek spremenila v Gorjan.¹⁴² Ne smemo je mešati z Gorianyji. Žal ne poznamo njenih sorodstvenih vezi s Hinkom Grünwaldom, so pa zelo verjetne. Vtis, da je v ozadju načrtna »hrvaška« posestna politika, je vprašljiv, ker je starejša kot naše politične stranke. Če je že obstajala, je bila mlajša in še potem zelo kratkega diha. Po prvi svetovni vojni se ni nadaljevala. Nakup Mokric s strani Zagrebške nadškofije v času med svetovnima vojnama je del druge zgodbe.

»Mednarodne dimenzije« kupovanja gradov

Z navajanjem nekaterih kupcev judovskega porekla s Hrvaške smo načeli vprašanje mednarodnih dimenzij trgovine z gradovi oziroma zemljiškimi gospostvi. Izraz mednarodni moramo razumeti bolj v današnjem kot takratnem smislu. Treba je upoštevati tudi dejstvo, da je bilo plemstvo, ki je živelo na Slovenskem, ves čas zelo internacionalno.

Med nedomačini so se kot kupci pri nas stalno naselili knezi Windisch-Graetzi, baron Born, baron Wamboldt in še nekateri. Večina drugih nakupov je bila očitno del širše, izrazito finančne poslovne politike. Ferdinand Melhior Schmitt, tekstilni tovarnar z Dunaja, je leta 1888 kupil Lukovec pri Logu, leta 1896 Rakovnik pri Ljubljani, leta 1901 pa Radeče in Svibno. Lukovec je imel samo 3 in četrt kmetije, ljubljanski Rakovnik pa 3. V Radeče, ki so bile že nekaj let predmet mednarodnega trgovanja, je Schmitta potisnil finančno neodgovorni knez Franc Auersperg, ki ga je tovarnar zaradi nezmožnosti vračanja posojila že naslednje leto poslal v stečaj. Tudi Svibno, ki je imelo svoje čase 54 in 1/15 kmetije, je bilo del njegovih špekulacij. Kaj ga je pripeljalo v naše kraje, nismo mogli ugotoviti. Skoraj izključeno je, da bi bil nemški Kočevar. Pripadnikov tega nemškega jezikovnega otoka, med katerimi so bili nekateri poslovno zelo uspešni, z izjemo Kozlerja praktično ni med kupci gradov.

Kako je bavarski poročnik Friderik Voll prišel na idejo, da je leta 1850 kupil Radeče in Svibno za 41.600 gld, nismo mogli ugotoviti. Leta 1867 je obe posesti prodal na dražbi. Skupaj s Selom pri Radečah, ki ga je prodal Ludvik pl. Guthmannsthal-Benvenuti, ju je kupil Moric Löwenfeld iz Linza. Leta 1890 ga je za 73.000 gld kupil dunajski trgovec Jožef Heller, ki ga je naslednje leto prodal sorodniku Klemnu Rihardu Hellerju iz Puszta Csadat za 85.200 gld. Vtis je, da so prekupčevalci kar dobro zaslužili. Vsa tri posestva je nato v zameno za svojo hišo v Budimpešti pridobil Maks Feledi. To je izjemen podatek, ker priča o razmerju med vrednostjo hiše v velemestu in našimi zemljiškimi gospostvi, ki so imela v konkretnem primeru v 18. stoletju nekaj malega več kot 120 podložnih kmetij. Feledi je posestva skoraj takoj prepustil Viljemu in Jakobu Fischerju za njuno dunajsko hišo. Ta sta potem posestva prodala Frideriku Fischerju pl. Ankershofnu, ki jih je prodal knezu Francu Auerspergu. Tako se je posest iz »tujih« rok znova vrnila v naše.¹⁴³

Izjemno zanimiv je tudi primer Impoljce, ki je imela konec 18. stoletja 57 in petino kmetije. Friderik, sin ministra Franca grofa Hartiga, ki jo je od grofa Gustava Auersperga kupil leta 1851, jo je leta 1867 skupaj z Gomilo in Nemško vasjo z Janezom

¹⁴¹ Prav tam, str. 94.

¹⁴² Prav tam, str. 235.

¹⁴³ Prav tam, str. 191–192, 400–402.

Schinkom zamenjal za hišo na Dunaju. Ta jo je takoj prodal Hermanu Maierju-Löwiju, tovarnarju iz Fürtha na Bavarskem. Od njega jo je leta 1871 kupil Teodor Stimpfl, katerega priimek nekoliko »diši« po Kočevski. Ta je Impoljco skupaj s Terično čez tri leta prodal Ludviku knezu Sulkowskemu. Njegovi dediči so leta 1880 posest prodali. Lastniki so se pogosto menjali, dokler ni bila leta 1900 zamenjana za hišo v Gradcu. Posestvo je bilo ocenjeno na 85.000 kron, hiša pa na 43.982 kron. Zato sta kupca prevzela na posest vezane dolgove. Leta 1908 je po vmesnih kupcih posest prešla v last ljubljanskega knjigarja Bamberga. Maier-Löwi jo je kupil za 105.000 gld, Bamberg pa za okoli 120.000 kron, kar pomeni skoraj razpolovitev vrednosti. Vendar bi bil tak sklep napačen. Stimpfl je namreč Gomilo izločil ter jo leta 1873 prodal tovarnarju in članu gosposke zbornice Francu Ernestu Mayru baronu Melnhofu, ta pa jo je skupaj s posestvi Boštanj pri Sevnici, Lepi dol in Teriška vas daroval zetu Adalbertu grofu Kottulinskemu in hčeri. Leta 1903 se je v kupčevanje, kot smo že omenili, vpletel dr. Šušteršič.¹⁴⁴

Čušperk je sodil med večja gospostva, saj je imel konec 18. stoletja skoraj 300 podložnih kmetij, ponašal pa se je tudi z ugodno lego blizu kranjskega glavnega mesta. Prezadolženi grof Karel Auersperg ga je konec 18. stoletja moral prepustiti upnikom. Kljub štirim dražbam med letoma 1786 in 1791 gospostvo ni bilo prodano. Kot veliki upniki so ga leta 1798 za 71.885 gld kupili baroni Lazariniji, leta 1830 pa ga je od njih kupil Friderik grof Larisch-Moenich. Njegovi dediči so ga leta 1862 prodali Juriju Rudolfu Griesbachu in njegovi ženi za 64.000 gld. Leta 1864 ga je polovico kupil tovarnar iz Neunkirchna Jožef Marchhardt za 26.250 gld. Tu pa je prišlo do zanimive in dokaj nenavadne situacije. Ker je ostal grof Larisch-Moenich Lazarinijem dolžan, je bila na račun dolga razpisana nova dražba. Izklicna cena je bila 84.391 gld, prodan pa je bil za 60.000 gld. Kot najboljši ponudnik ga je kupil Jožef Marchhardt. Ta ga je leta 1875 na dražbi prodal dunajski firmi Bratje Elias in tersarskemu mojstru Hermannu Otteju za 84.000 gld. To je bil nedvomno dober zaslužek. Firma Bratje Elias je Otteju prepustila posestvi Čušperk in Zagradec za njegovi hiši na Dunaju in doplačilo 5.000 gld. Leta 1890 je lastnica posesti postala Engenhilda Lavrič iz Trsta. Ta jo je leta 1899 prodala dunajskemu veletrgovcu Dubu. Leta 1902 je ta kupil še nekdanjo Lazarinijevo Jablanico, ki mu jo je prodal Jožef Domladič iz Ilirske Bistrice. Čušperški delež njegovega sina in dediča je bil leta 1915 poslan v stečaj, ne pa tudi ženin.¹⁴⁵ Leta 1860 je Pavlina Scheitz od Terezije Pagliaruzzi pl. Kieselstein

kupila Golnik in ga naslednje leto za enak znesek, 8.600 gld, prodala Juriju Guzelju. Leta 1866 ga je od njega za 6.100 gld kupil stotnik Jurij Rudolf in ga leta 1869 za enako ceno prodal Frideriku Pfefflu iz Frankfurta. Leta 1874 je bilo posestvo, ocenjeno na 21.559 gld, predano sinu Moricu, ki naj bi poravnal dolg 4.000 gld, a ga je le povečal na 28.274 gld. Leta 1880 je posestvo vrnil očetu, a je bilo tri leta pozneje prodano za 30.500 gld nekemu ogrskemu ravnatelju tovarne emajla in njegovi ženi. Ta dva sta posestvo zamenjala za hišo na Dunaju v vrednosti 103.000 gld. Golnik je bil ocenjen na 45.000 gld, na dunajski hiši pa je bilo dolgov za 58.000 gld. Posestvo je bivša lastnica dunajske hiše leta 1886 prodala nekemu baronu, ki ga je leta 1889 zamenjal za neko hišo na Dunaju. Tako je bil Golnik kar dvakrat uporabljen za pridobitev hiše na Dunaju. Leta 1894 ga je kupila Marija Ana Kump, roj. Souvan. Leta 1905 je Josip Turk zanj odštel 83.000 kron in ga leta 1912 prodal Ivanu Ogrinu za 122.000 kron. Od njega ga je leta 1914 kupil Jakob Gorjanc, ki ga je leta 1917 prodal Preskrbovalnemu uradu za vračajoče vojake.¹⁴⁶ Luknjo pri Novem mestu, ki je imela leta 1827 72 in 17/30 kmetije, ter sosednji Zalog, ki je imel sredi 18. stoletja 24 in 4/15 kmetije, sta leta 1883 od Langerjev, ki so ju podedovali od Fichtenuov, kupila zakonca Schiebel iz Šlezije. Žena, ki je postala edini lastnik, je obe posesti z Adolfom grofom Thurnom Valsassino zamenjala za dve hiši na Dunaju. Ker so morali biti v ozadju dolgovi, je združena posest na podlagi sodnega sklepa pripadla Dunajčanu Francu Fass-Beleznyau, tri leta kasneje pa opekarju Jožefu Reinerju. Nato se je vmešal že omenjeni katehet Smrekar in posestvi kupil za 350.000 kron ter ju leta 1912 prodal Jožefu Olkuszniku iz Krakowa za 500.000 kron. Tudi tu ni šlo po sreči, saj je še istega leta lastnica postala Ljudska posojilnica v Ljubljani.¹⁴⁷ Očitno je bil del kupnine neplačan kredit. Pogosto je bila preprodajana tudi posest Novi grad v Jablanici, ki je imela sredi 18. stoletja le 17 in 7/10 kmetije. Eden od kupcev je prek nje prišel do hiše v Unterdöblingu, kupec posesti ju je zopet zamenjal za (verjetno majhni) hiši na Dunaju, nato je bila posest znova porabljen za pridobitev hiše v cesarski prestolnici. Med nadaljnji kupci najdemo nekega budimpeštanskega vinskega trgovca in duhovnika z Moravske, naslednji kupci pa so jo znova menjali za hiši na Dunaju. Na koncu je leta 1904 po vmesnih kupcih, med katerimi so bili inženir iz Kroměříža, delavska zavarovalnica z Dunaja in finančna prokuratura za Kranjsko, pristala v rokah že večkrat imenovanega Antona Hočevarja.¹⁴⁸ Ta posest je bila med letoma 1870 in 1902 kar šestkrat zamenjana za

¹⁴⁴ Prav tam, str. 158–159.

¹⁴⁵ Prav tam, str. 129–131.

¹⁴⁶ Prav tam, str. 155–156.

¹⁴⁷ Prav tam, str. 272–274, 554–556.

¹⁴⁸ Prav tam, str. 323–326.

hiše na Dunaju oziroma Hitzingu in Unterdöblingu. Taka praksa verjetno ni bila tako redka. Še vedno ni jasno, kako je bila tujina seznanjena s tukajšnjimi možnostmi za nakup. Podpeč pri Moravčah je leta 1864 kupil trgovec in tovarnar iz Dresdna, nato še neka Prusa, leta 1868 celo baronica Humboldt, nakar je leta 1872 prešla v last rodbine grofa Karla Paceja.¹⁴⁹ Teriško vas in Jelšo je Karel grof Hohenwart leta 1858 prodal nekemu baronu iz Ulma. Ta je Jelšo, ki je imela konec 18. stoletja skoraj 20 kmetij, leta 1869 prodal profesorju Juengerju iz Kopenhagna, Teriško vas z dvorcem Boštanj pa profesorju Edvardu Juengerju. Očitno gre za sorodnika. Potem je prišlo do združitve nepremičnin, ki jih je na koncu leta 1902 kupil Matija Hočevar s tovariši, kar smo omenili že zgoraj.¹⁵⁰ Številni kupci iz »tujine« naših zemljiških gospostev oziroma veleposesti niso nikoli videli, temveč so z njimi na njihov račun trgovali različni agenti.

Zaključek ali denar – sveta vladar

Kljub izraziti stanovski ureditvi fevdalne družbe pri prodaji in kupovanju gradov tega ni bilo mogoče čutiti. Kdor je razpolagal z denarjem, je lahko kupoval gospostva oziroma kasneje veleposestva. V časih, ko še ni bilo bank, je bila takšna denarna naložba najbolj varna, čeprav ne posebej donosna. Pogosto ni prinesla niti minimalnih obresti, izgube so bile pogoste. Le redki kupci, zlasti uspešni kmetje, lokalni trgovci in predstavniki nekaterih intelektualnih poklicev, so radi segali po manjših gospostvih in si tako izboljšali gospodarske razmere. Dajanje v najem ni bilo redko. Med kupci v 16. in 17. stoletju izstopajo nekateri vodilni častniki, ki so službovali v Vojni krajini. Protireformacije pri menjavi lastništva skoraj ni čutiti. Izjemno pomembni so »Bergamaši«. Številni, ki so prišli iz italijanskega prostora v naše kraje kot trgovci in organizatorji kvalitetnejšega fužinarstva, so se popolnoma zlili s starim kranjskim plemstvom. Večina ljudi danes ve za Zoise, spregleduje pa Lazarinije, ki so povezani z gospostvi Gotnik, Jablanica, Bergut, Čušperk, Klano, Zavratac, Rocin, Smlednik, Sinkov turn in Boštanj. Bili so manj razvpiti, zato pa bolj vitalni. Ne samo da so se ohranili do današnjih dni in v zadnjih letih nakazali možnosti gospodarskega razvoja nekdanje veleposesti, ampak so v preteklih stoletjih pomagali tudi številnim plemiškim rodbinam, s katerimi so se sorodstveno povezali. Izrazita kriza zemljiških gospostev se dejansko začena že konec 18. stoletja. Reforme Jožefa II. in zlasti vojne s Francozi so pustile hujše posledice, kot smo doslej domnevali. Z novimi elitami, ki so izšle iz njih, se staro plemstvo, z izjemo knezov Auerspergov, sko-

raj ne more primerjati. Fevdalni gospodarski in družbeni red jih je preveč determiniral. Gospodarska moč zemljiških gospostev je bila prešibka za izrazito rentniško nastrojene lastnike. Prevladujoča gozdna veleposest tega ni dopuščala. Možnost, da bi po odpravi fevdalizma zemljiškoodvezni kapital investirali v transformacijo nekdanjega gospostva v kapitalistično veleposest, je bila prav zaradi prezdolženosti in neustrezne zemljiške strukture bolj fantazija kot realnost. Še tisti, ki so poizkušali, naj navedemo samo lastnike Šrajbarskega turna in Barbe z Rakovnika v Mirnski dolini, so kmalu obupali.

Številni uspešni trgovci so z naložbo v zemljiško gospostvo povečali že tako dobre ženitvene možnosti svojih hčera. Iz tega sloja je izšla tudi vrsta kupcev manjših primestnih zemljiških gospostev, ki so zlasti stavbe in njihovo neposredno okolico izrabili za izboljšanje svojih bivalnih razmer. Številnim poštarjem so bile graščine pripravne za njihovo poštno dejavnost, ki je morala biti med najbolj akumulativnimi na našem ozemlju. S koncem fevdalizma dobi prekupčevanje z nekdanjimi zemljiškimi gospostvi nov zagon. Nekateri kupci iz poslovnih krogov skušajo najti srečo v gozdarstvu, drugi v verižnem trgovanju, katerega cilj je lahko tudi hiša na Dunaju. Judovski kapital je v tej trgovini precej aktiven, vendar nima političnih ozadij.

Prva svetovna vojna je prinesla velik prelom. Ustvarila je novo gospodarsko okolje, ki se mu zemljiška veleposestva, razen redkih izjem, niso bila sposobna prilagoditi. Stiki s stoletnimi trgi so bili oteženi ali onemogočeni, pojavila se je konkurenca, ki je z nizkimi cenami onemogočala domačo akumulacijo. Nekaj poizkusov je bilo. Tako za Bajnof vemo, da so lastniki za svoje mlinarstvo nabavili lokomobilo, klevevški Ulmi so si zgradili celo malo hidroelektrarno. Gospodarska kriza leta 1929 in zlasti revolucija po letu 1941 sta našo veleposest dokončno uničili. Kakšnih zločinov so bili revolucionarji sposobni, kaže primer Rada in Ksenije Hribar z gradu Strmol.¹⁵¹ Še bolj kot gradovi so jih motili ljudje v njih. Zanimivo je, da sistematične študije o pobojih slovenskih »graščakov« nimamo. Ena velikih izjem, pa še to predvsem z grajsko stavbo, je bil Schoepplov Gracarjev turn.¹⁵² To, kar se je dogajalo z gospo Levičnikovo na Strugi, je bilo del poniževanja nekdanjih lastnikov. To, kar se v našem času dogaja z Rudeži in Lazariniji, ki so se nekako dvignili iz pepela, ki jim ga je namenila komunistična oblast, kaže tudi na drugačne možnosti usode.

¹⁴⁹ Prav tam, str. 360–362.

¹⁵⁰ Prav tam, str. 203–204.

¹⁵¹ Hribar, Strmolski graščak, str. 213–232.

¹⁵² Rugále, Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti* 2, str. 208–214.

LITERATURA

- Bizjak, Matjaž: *Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC, 2003.
- Glonar, Joža: Hočevar Martin, *SBL I*, Ljubljana, 1925–32, str. 326–327.
- Golec, Boris: Iz življenja malih graščakov Čopov v obdobju 1748–1848. *Kronika* 36, 1988, str. 184–194.
- Granda, Stane: Glavarjev Lanšprež. *Glavarjev simpozij v Rimu* (Simpoziji v Rimu, 16). Celje: Mohorjeva družba, 1999, str. 301–308.
- Granda, Stane: »Udriga, udriga, dons more use hin bit«. *Krim odmev bo dal – zbornik občine Ig 2002* (ur. Miha Preinfalk). Ig: Občina, 2002, str. 31–52.
- Granda, Stane: Usoda Bajnofa po sekularizaciji. *Studia Historica Slovenica, Mlinaričev zbornik I*, 5, 2005, str. 299–319.
- Hribar, Angelika: Strmolski graščak Rado Hribar in njegova rodbina. *Kronika, Iz zgodovine gradu Strmol na Gorenjskem*, 54, 2006, str. 213–232.
- Kačičnik Gabrič, Alenka: *Kmečki dolgovi nekoliko drugače. Problem servitutnih pravic na posestvu Snežnik*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004 (Knjižnica Kronike 8).
- Krošl, Anton: *Zemljiška odveza na Kranjskem*. Ljubljana, 1941.
- Logar, Janez: Stare, *SBL III*, Ljubljana, 1960–1971, str. 447.
- Maček, Jože: *Kranjski verski sklad. Organizacijski, gospodarski in premoženjskopравни posegi državnih organov in Kranjskega verskega sklada v cerkovne strukture na Kranjskem in v Avstrijski Istri od 1782–1809*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2006.
- Miklavčič, Maks: Smrekar Janez, *SBL III*, Ljubljana, 1960–1971, str. 399.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledeh mogočnega tura*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.
- Preinfalk, Miha: Grofje Engelshausi – pozabljeni izanski graščaki. *Župnija sv. Martina na Igu. Ob 300 letnici župnijske cerkve*. Ig: Salve, 2011, str. 136–152.
- Rugale, Mariano, in Preinfalk, Miha: *Blagoslovljeni in prekleti* 1 in 2. del. Ljubljana, Viharnik, 2010 in 2012.
- Smole, Majda: *Graščina Šrajbarski turn*. Graščinski arhivi. Zvezek 2. Ljubljana: Arhiv SRS, 1980.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: DZS, 1982.
- Škerlj, Milan: *Spomini in vojni dnevnik*. Izola: Mandrač, 2011.
- Uršič, Milena: Kozler Anton, *SBL III*, Ljubljana, 1960–1971, str. 155.

Valenčič, Vlado: *Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1981.

ZUSAMMENFASSUNG

Kauf und Verkauf von Burgen und Grundherrschaften im 19. Jahrhundert in Krain

Kauf und Verkauf von Burgen und Schlössern oder genauer gesagt von Grundherrschaften sind einerseits ein Problem der Wirtschaftsgeschichte, auf der anderen Seite aber das Problem des Niederganges des Adels und des Feudalismus als gesellschaftliches System. Der Ver- und Ankauf hat alle Charakteristika eines Immobilienhandels. Die Schlüsselfrage dabei ist, ob der Käufer über das notwendige Kapital verfügt bzw. ob er kreditwürdig ist. Der gesellschaftliche Status bedeutete – im Gegensatz zum Besitz der Untertanen – keine Einschränkung. Der Erwerb eines adeligen Anwesens seitens einer nicht adeligen Person bedeutete keineswegs den dauerhaften Verlust der Grundherrschaft für die adeligen Kreise. Häufig ist der »plebejische« Besitz nur eine Zwischenstufe, die zur erneuten Rückkehr des Adels führen kann, vor allem in jenen Fällen, wo der Käufer ein Händler oder ein anderer Geschäftsmann war, etwa Apotheker, Arzt, Advokat, Postmeister, hoher Armeemoffizier oder Beamter. Es konnte aber auch ein Bauer sein, wenn den Besitz die Frau oder die Tochter geerbt hatten und somit mit ihrem Erbe von Immobilien und vor allem von Bargeld oder mit ihrer Mitgift zu einer begehrten Partie für verarmte Adelige wurden. Da eine Nobilitierung nicht ganz einfach war, obwohl durch ein Legat in größerer Höhe oder durch andere Verdienste nicht ganz unerreichbar, schaffte der Ankauf einer Grundherrschaft häufig die beste Voraussetzung dafür, dass die Nachkommen eines Geschäftsmannes in der Frauenlinie in den Adelsstand erhoben werden.

In Krain wirkten sich auf den An- und Verkauf neben den josefinischen Reformen auch die Kriege mit den Franzosen aus, die Errichtung der Illyrischen Provinzen, die Entwicklung des Kapitalismus, das Ende des Feudalsystems und die Transformation der Grundherrschaft in den klassischen Großgrundbesitz. Einen unmittelbaren Zusammenhang mit der Wirtschaftskrise 1873 kann man wegen der lange dauernden Krisenbewältigungsbemühungen nicht feststellen. Es muss berück-

sichtigt werden, dass sowohl die Grundherrschaften als auch später der Großgrundbesitz vorwiegend Waldbesitz waren, was gute Möglichkeiten für den Holzhandel (nach dem Bau der Südbahn Wien–Triest 1857 waren sie ausgezeichnet) und für die Entwicklung der Holzindustrie bot. Der Hauptgrund für den Verkauf von Schlössern bzw. Grundherrschaft war in der Regel die Verschuldung. Neben schlechter Wirtschaft, zum Teil auch Manipulationen der Verwalter bzw. Leiter der Ökonomien, die sich das zu verwaltende Vermögen aneignen wollten, waren der Hauptgrund für den Verkauf auch Verschwendung und Hasardspiel. Selten sind Fälle, dass jemand seinen Grundbesitz wegen einer Übersiedlung oder des Umzuges in die Stadt, zum Verkauf anbietet.

Beim Ankauf von Schlössern bzw. von Grundherrschaften sind auch bestimmte Gesetzmäßigkeiten hinsichtlich der Größe feststellbar. Vor allem kleine, am Land gelegene Anwesen wurden von wenigen kapitalstarken Personen erworben: Händler am Land, größere Bauern, die sich wegen der vorhersehbaren Parzellierung auch in einer Art vorübergehenden Syndikaten von Käufern zusammenschlossen und Angehörige von intellektuellen Berufen. Der Kaufpreis war wegen den intabulierten Schulden verhältnismäßig niedrig angesetzt, vor allem hinsichtlich der Bargeldzahlungen. Eine Ausnahme bilden in dieser Hinsicht die kleinen Besitzungen in der Umgebung von Ljubljana, Novo mesto, Kranj und Postojna. Diese wurden vor allem deshalb erworben, da man sie zu Residenzen für die erfolgreichen Menschen aus Wirtschaft oder Gesellschaft ausbauen konnte. Die monumentalen, in den Stadtzentren gelegenen Stadtbauten des ehemaligen Adels (Herrengassen) kamen wegen der Rentenmentalität des krainer Adels als letzte auf den Markt. Ankäufe für touristische bzw. Jagd-Zwecke sind selten. Feststellbar sind sie bei den Fürsten Schönburg-Waldenburg (Snežnik/Schneeberg) und bei den Fürsten Windisch-Graetz (Bogenšperk/Wagensperg, Planina/Haasberg).

Beim Ver- und Ankauf von Burgen und Schlössern bzw. von Grundherrschaften kam es gelegentlich auch zum Wechsel des Besitzes im Kreise der Eheleute. Fast ausnahmslos kaufte die Frau von ihrem Mann. Dabei ging es tatsächlich um die Sicherung der Mitgift und um die Schuldentlastung des Mannes. Gelang es ihm, seine Lage zu verbessern und das nötige Kapital zu beschaffen, hatte er die Möglichkeit, seinen ehemaligen Besitz wieder zu erwerben. Das waren häufiger fromme Wünsche als die Realität. Nicht wenige Frauen, vor allem nachdem sie Witwen geworden sind, stellten sich als geschäftstüchtiger heraus als es ihre Männer waren.

Bei mittleren und größeren Grundherrschaften ist der Grund für den Erwerb in der Geschäfts-

tätigkeit zu suchen (vor allem Postmeister, Holzhändler), weiters in der Sicherung von Gelderbschaften, Mitgift, Anlagen von Krediten, Gewinnen aus Tätigkeiten, Spekulationen und andere Käufe, Wiederverkäufe, Parzellierungen, Wirtschaftstätigkeit; Holzhandel, Säge- und Holzindustrie, Glasfabriken, der äußere Ausdruck des gesellschaftlichen Aufstieges... Es gab zahlreiche Verstärkungen wegen Unfähigkeit, den Kaufpreis zu bezahlen.

Unter den Käufern überwiegt die heimische Bevölkerung, es gibt aber auch Personen aus den deutschen und österreichischen Ländern, sogar aus Skandinavien und aus Ungarn. Käufe bzw. Verkäufe durch die Lotterie stellen eine Besonderheit dar. Obwohl es sich um die Zeit starker nationaler Gefühle handelt, spielten diese bei den Käufen keine Rolle. Es gibt überhaupt keine Anhaltspunkte dafür, dass es sich um eine planmäßige Nationalisierung oder um die Übernahme des Vermögens jener »Fremden«, die den Slowenen gegenüber feindselig eingestellt waren, handeln würde. Ebenso lässt sich kein Antisemitismus feststellen.

S U M M A R Y

Resale of castles and seigniories in the 19th-century Carniola

Selling and purchasing of castles or, more accurately, seigniories is a problem of economic history, but also a problem relating to the decline of the nobility and feudalism as a social system. It has all the characteristics of real-estate trade, where the key question is the buyer's disposal of necessary capital or their creditworthiness. The buyer's social status is not subject to limitations as leasehold used to be. The purchase of a castle by a person of common descent does not imply permanent loss of a seignior for the nobility. Its plebeian ownership was often merely an interim stage before its return to the circle of noblemen, especially in cases where the buyer was a tradesman or some other beneficiary – a pharmacist, physician, postmaster's lawyer, senior military officer or official, even a farmer – and the property was inherited by the wife or a daughter whose real-estate and especially monetary inheritance or dowry eventually turned her into a sought-after legal companion of impoverished noblemen. Given that nobilitation was not a simple matter – but also not impossible in cases of major monetary bequests to the state or other services – a purchase of a seignior was usually the best possible investment for enrichment of the beneficiary's maternal descendants.

Apart from the Josephine reforms, the resale of castles in Carniola was also influenced by the French Wars, establishment of the Illyrian Provinces, development of capitalism, end of feudalism, and transformation of seigniories into classical large estates. There is no evidence to support the indirect connection to the economic crisis of 1873, which was being dealt with for too long. Note should be made of the fact that both seigniories and later large estates were predominantly made up of forests, thus providing ample opportunities for wood trade (which was considerable during the construction of the Vienna–Trieste railway in 1857) and development of wood industry. The basic reason to sell a castle or a seigniority was, as a rule, over-indebtedness. Apart from poor economy and, to some extent, manipulations of stewards or overseers who wanted to acquire the property under their administration, another two reasons for selling were lavishness and hazard. There are only a few examples of individuals selling their seigniories because they were moving away or to the city.

As regards purchases of castles or seigniories, there were also certain rules with respect to the size. Small rural ones especially attracted the owners of small capitals: rural merchants, large farmers (who organised themselves into a kind of interim trade union of buyers due to the envisaged division of land) and members of intellectual professions. Due to the tabulated debts, purchase prices were relatively low, especially payments in cash. Somewhat an exception in this regard were small estates around Ljubljana, Novo mesto, Kranj and Postojna. They were purchased primarily because of magnificent buildings that could be converted into residences of economically or socially successful people. Monumental urban buildings of the former nobility in city centres (Noble Streets) were among the last to be put on sale, largely owing to the rentier mentality of

the Carniolan nobility. Purchases for tourism purposes were rare. They were made, for example, by the Princes of Schönburg-Waldenburg (Snežnik/Schneeberg) and Princes of Windisch-Graetz (Bogenšperk/Wagensperg, Planina/Haasberg).

In the process of reselling castles or seigniories, the exchange of ownership between spouses was, although often concealed from public, not insignificant. It was almost without exception that the wife would buy the husband's property. Such transactions were usually about securing the dowry and relieving the husband of his debt burden. If the latter succeeded in improving his situation and acquiring the necessary capital, he could buy his former property. But this was more often wishful thinking than reality. A significant number of wives, especially once they had become widows, achieved greater business success than their husbands. As regards middle-sized or larger seigniories, the reason to purchase was business activity (especially postmen, wood traders), insurance of monetary inheritance and dowry, invested loan, profit arising from an activity, speculation regarding other purchases, resale, land division, or economic activity such as wood trade, timber milling and wood industry, glass industry, as well as external appearance of social ascension, etc. Numerous auctions were performed due to the inability to pay the purchase price.

Most buyers were locals, but there were also some individuals from German and Austrian provinces, even Scandinavia and Hungary. Selling or purchasing through lottery was a unique practice. Although this was a time of strong national sentiments, these did not play any major role in purchases. There is »no trace« of any planned nationalisation, confiscation of property held by foreigners hostile towards Slovenian people, nor was there any sign of anti-Semitism.